

Prof. dr Joco MARJANOVIĆ

USTANAK NA KOZARI 1941. GODINE
(PRILOG IZUČAVANJU KARAKTERISTIKA I SPECIFIČNOSTI
POČETKA NARODNOOSLOBODILAČKE BORBE NA KOZARI)

UMJESTO PREDGOVORA

Nema sumnje da uzroci onako intenzivnog, snažnog i svestranog razvitka narodnooslobodilačke borbe na ratnom području Kozare, kako u toku prve godine narodnooslobodilačkog rata, tako i kroz cijelo njegovo trajanje, leže u početnim impulsima, u prvim danima oružane borbe, ustaničkim danima, u ustanku na Kozari. I tu ih, dakle, u samom početku treba tražiti. Jer, sve je u početku.

Trideset šest godina je za nama od tih prelomnih i sudbonosnih ustaničkih dana. Radi toga se čini da je istraživač u veoma povoljnoj situaciji da iz te retrospektive još jasnije sagleda sav značaj i ulogu upravo tih prvih početnih impulsa, početnih političko-organizacionih i organizaciono-političkih mjera aktiva komundista na Kozari, u realizaciji i konkretizaciji jedinstvene strategije i taktike Komunističke partije Jugoslavije, a koje su, što je samo sobom i razumljivo, imale svoje posebne i specifične karakteristike i čije će dejstvo imati onako dalekosežne posljedice na razvoj narodnooslobodilačke borbe na Kozari, te se za njih može, parafrizirajući onu drevnu mudrost, reći: »Po jutru se dan poznaje«, pa izgleda kao da to olakšava i pojednostavljuje istraživanje, stavljajući istraživača pred relativno lak i jednostavan zadatak. Međutim, teškoće upravo baš u vezi s tim i nastaju, budući da imamo veoma mali, veoma oskudan fond primarnih izvora, tj. arhivske građe, kako samih aktera ustanka na Kozari, tako i okupatorskih i kvislinških — ustaških vojnih i civilnih. S druge strane, postoji relativno bogata građa zapamćenja, kazivanja, dakle, memoarska građa.¹⁾

U našoj istoriografiji nismo još dobili jednu specijalnu studiju ili djelo, koje obrađuje ustanak na Kozari, tj. koje bi bilo posvećeno upravo ovim prvim, početnim ustaničkim danima, početku narodnooslobodilačke borbe na Kozari. Istine radi, treba reći da se je o ustanku na Kozari pisalo. Međutim, to su, samo nastojanja, koja su imala pristupni, uvodni karakter u sklopu prikazivanja razvitka narodnooslobodilačke borbe na Kozari ili pojedinih perioda te borbe.²⁾

1) Najbogatija publikacija tog karaktera jeste: KOZARA U NARODNOOSLOBODILAČKOM RATU. — Zapisi i sjećanja, VOJNOIZOAVACKI ZAVOD BEOGRAD, 1971, tom t, II i III. Po svojoj autentičnosti koja nimalo ne zaostaje za ovom publikacijom jeste knjiga »KRAJIŠKE BRIGADE«, Odbor za proslavu Ljubljana, 1954. Jedan dio te vrste građe nalazi se u publikacijama:

— ČETRDESET GODINA, knjiga 6 i 7, Kultura, Beograd, 1951.

— USTANAK NARODA JUGOSLAVIJE 1941, VIZ, JNA, »Vojno delo«, Beograd, 1963.

2) Tu treba istaći:

— Rade Bašić: Borbe na Kozari 1941-1942. g. V. I. I. JNA, Beograd, 1957.

— B. Baškot, J. Marjanović, D. Mislrača: RAZVITAK NOB-e NA KOZARI. Zbornik sjećanja ČETRDESET GODINA, knjiga 6, Kultura, Beograd, 1961. g.

— J. Marjanović: PRVI IZVJEŠTAJI, PRVA ZAPAZANJA I OCJENE, Godišnjak Društva Istoričara BIH, god. XII, 1961., Sarajevo, 1962. god.

Od radova koji se bave hronologijom našeg rata imamo publikaciju Vojnoistorijskog instituta: »Hronologija NOB-e Jugoslavije 1941–1945«, Beograd 1964. Vrijedan pažnje, a javnosti dovoljno nepoznat, je i rad Mise Gašića: »Hronologija NOB-e na području Kozare 1941–1945«, izdanje Odbora za pripremanje i izdavanje publikacija »Kozara u NOB-u«, Prijedor 1966. god., koje donosi i sistematizaciju građe koja se odnosi i na početak i razvitak narodnooslobodilačke borbe na Kozari.

Ovdje treba, čini se, istaći i neke od čisto literarnih radova, koji inspirisani stvarnim zbivanjima, donose vrijeme, atmosferu i aktere tih zbivanja. Oni na svojevrsan način daju duh tog vremena, a naročito i upravo tih prvih, ustaničkih dana³⁾.

Prema tome, bez obzira na ukazane teškoće, nije dovoljno, a još manje istorijski relevantno i naučno dostatno, zadovoljiti se naprijed iskazanim najopštijim stavom: posljedice same po sebi, same za sebe, nedvojbeno govore o uzrocima, jer sve je u početku, sve je određeno i predodređeno svojim uzrokom, uzrocima, te stoga i nije baš sad toliko i značajno da poznajemo te uzroke, početke, budući da su nam dovoljno poznate činjenice, a u konkretnom slučaju, intenzivni i stalni rast ustanka, tj, narodnooslobodilačke borbe na Kozari kroz sve vrijeme trajanja oružanog dijela naše revolucije. Stoga ovaj rad, a to mu je osnovni zadatak, pokušava da istraži i opiše upravo početne impulse narodnooslobodilačke borbe na Kozari, otkrivajući ili uočavajući, ili bar naznačujući njihov rast i tok, kao i njihove specifičnosti, koje će, nema sumnje, bitno i određujuće uticati na dalji tok i razvoj ustanka na Kozari, te od Kozare učiniti ono što je ona danas u našoj zbilji i svijesti sadašnje generacije našeg socijalističkog samoupravnog društva, što će učiniti da Kozara postane i ostane jedna od najslavnijih epopeja oružanog dijela revolucije.

Kozara, tj. Kozarčani⁴⁾ nisu bili rođeni, bogomdani partizani. Oni su to postali. Oni su se rađali i to postajali i postali u NOR-u. A kako i zašto su to postali, to se dobrim dijelom da objasniti ukazivanjem na to kako su to postajali. Odgovor na to valja potražiti i u prvim ustaničkim danima — u objašnjavanju, poimanju onih karakteristika i specifičnosti početka narodnooslobodilačke borbe na Kozari, priprema i razvoja ustanka.

Autor ovog priloga nalazi se u posebnoj, i nema sumnje, izuzetno delikatnoj ulozi. I sam je akter tog zbivanja. I sam je, što je razumljivo samo po sebi, motivisan i svim svojim emocijama vezan za ta zbivanja. No, na njegovu sreću, on je u tim sudbonosnim zbivanjima jedan od redova vojnika, kao 1 toliki njegovi drugovi. U tome je njegovo, koliko god preimućstvo — nije jedan od rukovodećeg dijela aktiva komunista, toliko i slabost — nedostaje dokumentacija (nije sačuvana) o radu rukovodećeg dijela (Prvog štaba i štabova u ustanku) aktiva komunista na Kozari⁵⁾.

— Mirko Pekić, Dragutin Curguz: BITKA NA KOZARI, Odbor za pripremanje 1. Izdavanje publikacija »Kozara u NOB-u«, Prijedor, 1968.

— Dr Dušan Lukač: USTANAK U BOSANSKOJ KRAJINI, VIZ, Beograd, 1967.

— Lj. Borojević, D. Samardžija: 5 KOZARAČKA BRIGADA, VIZ, Beograd, 1972.

3) Ističemo samo one, po mom mišljenju, značajnije i to: B. Ćopić: PROLOM - roman, D. Mažar: DVA KURIRA - roman, M. Oljača: KOZARA - roman.

4) Interesantno je da je ovaj naziv nastao u ratu. Pojam Kozara, a u vezi s tim Kozarčani, koji se zadržao tokom cijelog rata, pa i poslije, slično kao i Majevica i Majevični, je naziv za jedan uži region nastao u ratu. Nije to neki stari naziv izveden od imena pokrajine, kao Ličanin ili Sremac ili Dalmatinac i tome slično. »Roden« je u NOR-u.

5) Međutim, jedno njegovo — na sreću — veliko preimućstvo jeste da je jedan od rijetkih, tačnije jedini od preživjelih, koji je u prvim ustaničkim danima, danima »fronta« i »frontova« obišao, ako ne sve frontove (sve osim Dubičkog), a ono sve štabove frontova. (Prijedorski — tamo se našao u prvoj ustaničkoj noći, štab dubičkog fronta, Baljski front, Front na Oinari poviše Dobrljina, Odred »Staljin« oko rudnika Lješljani). Osim toga, učestvovao je u stvaranju prvih oružanih grupa — odreda, kao i stvaranju oslobodilačkih, odnosno narodnih odbora. I što je značajno — ne za autora kao ličnost — on se je od polovine maja legalno nalazio u Svodni, i tu učestvovao sa Zagom Umičević u radu na selu. Tih zadnjih dana maja i sve do 21. juna on je upoznao mnogo ljudi, pretežno seljaka, sa kojima se sprijateljio i sa kojima će se, ni ne sluteći, ubrzo naći na zajedničkom poslu — u ustanku. A od 22. juna, gdje je bio došao poslom, pobjegao je sa prvim sumrakom iz Prijedora u Brežićane i Dragotinju.

Imajući to na umu, ja ću nastojati da, ukoliko to bude nužno, donesem nešto od atmosfere, duha tog vremena, te, što je razumljivo, dam i neka svoja viđenja koja nikog drugog ne obavezuju osim mene samog. A kad je riječ o generaliziranju i uopštavanju, ići će se i iz ove tridesetgodišnje retrospektive. Tu će, nadati se je, moći da dođe do svog mogućeg punog izražaja ono što se u istoriografiji zove distanca.

I, najzad samo po sebi je razumljivo da će sagledavanje — generalizacija i uopštavanje u odnosu na te prve, početne impulse, te ustaničke dane nastojati da traži u črjitveno-ekonomskim (socijalnim, političkim, idejnim kretanjima i zbivanjima u razdoblju koje neposredno prethodi zbivanjima iz godine 19-; kake bi on: još više došli do izražaja kroz svoje posljedice, tj. u daljem intenzivir.— i stalnom usponu i jačanju narodnooslobodilačke borbe na Kazan. Jer, na Kozari nije ugušen narodnooslobodilački pokret i poslije spašne najezde i pustoši VOD Stalove ofanzive na Kozaru ljeta 1942. godine. Naprotiv, Kozara nije portala grobnica partizana, kakvu joj je ulogu bio namijenio ~~ABH~~ i njegovi kvislinzi. Ona je ostala i u daljem toku narodnooslobodilačke borbe knjevcfa partizana. Kozarsko ratno područje, koje je do te najeade dalo proletersku Krajišku četu i dva bataljona I K NOU brigade, ~~pa~~ te najrarlr i pustoši, daio je dva bataljona II K NOU brigade, te V kra-
-iir- kozarsku NOU brigadu i jezgro XII K NOU brigade, zatim XI K NOU brigadu : :a:aljon boraca za VIII KNO brigadu, i, najzad, XX K NOU brigadu. Na Kozari su kroz sve vrijeme rata intenzivno djelovali organi narodne vlasti — narodnooslobodilački odbori, zatim NOF, te organizacije žena i omladine. Potkozarje i njegov najbogatiji kraj, Lijeve polje, bili su neprekidno izvor i materijalnih resursa ne samo za Kozaru. Kozara je uprkos svog veoma neuralgičnog i nepovoljnog geostrateškog položaja, bila jedna od konstantnih baza slobodnih teritorija u Bosanskoj krajini. Tome treba dodati i to da su jedinice sa Kozare, V KK NOU brigada i XII K NOU brigada u toku 1943. i 1944. godine u razbijanju četničke kontrarevolucije na terenu centralne Bosne nosile veliki teret.

Završavajući uvodni dio, čini se da treba u jednom sažetom vidu rezimirati polazne premise ovog rada.

Ustanak, početak oružane borbe jula 1941. godine na Kozari, sastavni je i nerazdvojni dio ustanka u Bosanskoj krajini — u Bosni i Hercegovini i u Hrvatskoj, sastavni je i nerazdvojni dio početka narodnooslobodilačke borbe naroda i narodnosti Jugoslavije, radničke klase, seljaštva i inteligencije, inspirisan i vođen komunistima, KPJ. To je, u stvari, nastavak idejne, političke, ekonomske borbe, borbe za socijalno i nacionalno oslobođenje sad drugim sredstvima, oružanom borbom. Reći će se, a i s pravom, da su to poznate istorijske činjenice. No, međutim, a imajući to na umu, ustanak na Kozari, kao, uostalom, i u drugim područjima zahvaćenim oružanom borbom 1941. godine, ima svoje specifičnosti i svoje posebnosti. Jer, strateško-taktička zamisao oružane borbe, narodnooslobodilačke borbe, ta genijalna vizija KPJ pod vodstvom Josipa Broza Tita u cjelini, pa i u svojim posebnim dijelovima, nije se realizovala, nije realizovana u jednom dahu, u jednom hicu kao metak iz pištolja. Njena realizacija zavisila je od niza okolnosti, kako onih subjektivno-objektivnih, tako i onih objektivno-subjektivnih. To je onda odredilo i uslovalo praksis posebnosti i specifičnosti i omogućilo susretanje one nepredvidljive revolucionarne energije klasa i naroda, sa konceptom i vizijom inspiratora i organizatora te borbe. Bez čvrstih i stalnih veza, a naročito u prvim, početnim danima narodnooslobodilačkog rata, ali sa jasnim i čvrstim konceptom, planom, otvorila se široka lepeza inicijative i samoinicijative, koja, usput rečeno, nema nikakve veze sa jednim vulgarizovanim shvatanjem spontanosti i spontaniteta. Upravo, ta spontanost i spontanitet, tačnije rečeno, velika i nepregledna inicijativa ljudi, aktera, klasa i naroda, sastavni je dio

svakog velikog, prelomnog istorijskog događaja. Pa kad se ukrste i susretnu jasna vizija i ta energija aktera, kad se spletu i povežu u jedinstveni praksis, onda oni, kao kakva prirodna neminovnost, ili kako bi to Marks rekao, kao željezna nužnost i zakonitost bitno i određujuće utiču na dalji tok istorijskog zbivanja.

Prema tome, ovaj rad će se baviti uočavanjem upravo praksisa početka oružane borbe na Kozari, ustanku na Kozari, tj. njegovih karakteristika, njegovih specifičnosti, tražeći i objašnjavajući ih, naslanjajući se ili polazeći od naznačenih premisa, razumije se, dovodeći ih u vezu i izводеći ih iz specifičnosti ustanka u Bosanskoj krajini.

Postoji jedna, neću da kažem teza, nego jedno shvatanje, koje se još i sad vuče po budžacima velikosrpske, velikohrvatske i velikomuslimanske poražene ideologije i politike, kojem se ponekad naivno nasijeda da je ustanak u Bosni i Hercegovini i u Hrvatskoj (na teritoriji tzv. Nezavisne Države Hrvatske — te tipične vještačke tvorevine, realizovane na bajonetama nacional-socijalističkih i fašističkih okupatorskih jedinica) rezultat borbe Srba za samoodržanje, odnosno da je *politika ustaškog terora i genocida prema Srbima natjerala, pokrenula seljaštvo u stihijan i spontan otpor, koji se ogledao u zločinima prema Hrvatima i Muslimanima*. Te okolnosti su onda iskoristili četnici i komunisti, nametnuvši svoje vodstvo toj ruralnoj, patrijarhalnoj sredini, sredini koja se, zahvaljujući svojoj tradiciji buna i ustanaka, a *nadahnujući se i slijedeći svoju buntovnu tradiciju, digla na ustanak*. Definišući ovakva i slična shvatanja mislim da ih nisam uprostio⁶.

Ovakva i slična shvatanja gube iz vida neke od važnih činjenica kada je riječ o ustanku uopšte u Bosni i Hercegovini, pa, razumije se, onda i o ustanku u Bosanskoj krajini, a u našem slučaju kad je riječ o ustanku i na Kozari. Naime, tačno je da je ustaška rasistička politika, izlazeći i temeljeći se na rasizmu njemačke nacionalističke ideologije, svoju oštricu usmjerila kako protiv Jevreja, tako i protiv Srba i Roma. Ali, u samom svom početku, ona se bila usmjerila najintenzivnije protiv Srba. Međutim, svoju politiku terora usmjerila je ona i protiv komunista i njihovih simpatizera, koji su, kao što je slučaj, na primjer u Banjoj Luci, u većini bili Muslimani i Hrvati. No, o tome će

6) Ovakva »tumačenja« spadaju u red tzv. Istorijskih i političkih poluistina. Prisutna su ona, na primjer, u ocjenama i procjenama pojedinih vojnih i političkih predstavnika NDH u obrazloženju i preuzimanju prvih mjera na gušenju ustanka i ustaničkih borbi. Vidi: Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u Jugoslovenskih naroda, tom IV, knj. 1 i 2, u dijelovima. Ustaško-domobranska dokumenta. Ukazujem na tom IV, knj. 1, dokumente broj 245 i broj 250. Tako u dok. br. 245 stoji: »Pri tome se izgubilo iz vida prisustvo velikog broja Srba na teritoriji ove i susjednih pokrajina, i ako se moralo i trebalo računati s tim, da se oni neće tako skoro pomiriti sa novim državnim poretkom, a još manje sa novo osnovanom državom Hrvatskom. Isto tako nije ništa učinjeno, a niti je pokušavano, da se nađe neki izlaz iz ove situacije, tj. da se Srbi vežu uz novoosnovanu državu i ukoliko se ne uspije od njih svoriti njene iskrene pristaše, a ono bar lojalne građane. Sve je išlo sa tim da se oni što više odbiju od svoje nove domovine, da se od njih stvore njeni zakleti neprijatelji. Međutim, nezadovoljstvo sa novim državnim poretkom je među Srbima sve više raslo, i dok su se nasi zanosili teško izvojevanom slobodom, oni su radili na organizaciji otpora. I kad su u svibnju t.g. počeli napadi od strane Srbi, tek onda se pristupilo prvim, često nepromišljenim akcijama, koje su nas stajale mnogo žrtava u krvi i materijalu. Umjesto da se pristupilo otvorenoj borbi sa pobunjenicima, tj. sa onima koji su se digli na ustanak pristupilo se uništavanju njihovih sela i ubijanju njihovih porodica, pljački tome slično, što je imalo za posljedicu da je otpor bivao sve žešći, pa su se pobunjenicima priključili i oni koji na to nikad nisu ni pomišljali«, str. 546-547, navedeni Zbornik, tom IV, knj. 1. Ova ocjena odnosi se na situaciju u Istočnoj Bosni i Hercegovini. U dok. br. 250, koji se odnosi na situaciju u Bosanskoj krajini, stoji: »Rad bivših političkih stranaka kao drugih ilegalnih organizacija ne osjeća se, osim komunista koji su u posljednje vrijeme od kako se vodi rat između Njemačke i Sovjetske Rusije u znatnoj mjeri digli glave i počeli sa svojim razornim radom među svim narodnim slojevima...«. »Srbi u posljednjih 10 dana (izvještaj je datiran 8. avgusta 1941.) oživjeli su s obzirom na pobunjeničku akciju četnika i komunista na području pukovnije. Opaža se negodovanje prema režimu, osobito od onog dana, kad su im Internirani svećenici i počele im se rušiti crkve. Oni nerado gledaju postajanje NDH i to potvrđuju »vojim prilaženjem na stranu četnika i komunista, koji su u posljednje vrijeme podigli pobunu protiv sadašnjeg političkog i socijalnog stanja u državi, kao i protiv same države...«. »Ulaskom Sovjetske Rusije u rat komunisti su digli glave i nastoje svim silama da sadanje prolazno stanje iskoriste za svoje načelne svrhe«. Naved. Zbornik, tom IV, knj. 1, str. 256 i 257.

još biti riječi. Međutim, svoj razmah i svu razularenost i brutalnost specifične i čudovišne karakteristike genocida, ona je i u Bosanskoj krajini dobila u prvim danima ustanka, početnim danima oružane borbe. O tome nedvojbeno govore, kako sačuvani dokumenti, tako i činjenica da će do masovnog pokolja srpskog stanovništva i u potkozarskim naseljima i gradovima i cijeloj Bosanskoj krajini doći poslije prvih ustaničkih borbi⁷⁾. Zna se da je ovo divljanje u Prijedoru, Bos. Dubici, Bos. Kostajnici, Bos. Novom, Sanskom Mostu i Banjoj Luci vršeno 31. jula, 1. 2. i 3. avgusta. Negdje su izvodili taoce, a negdje su ljude izvodili iz njihovih domova i ubijali po ulicama i sokacima. Na Kozari je došlo do prvih oružanih borbi u popodnevnom satima 29. jula. Kulminaciju su one dostigle 30, 31. jula.

Zatim, kada je riječ konkretno o Kozari u prvim ustaničkim danima u jeku tih zločina nad nedužnim srpskim stanovništvom u gradovima i okolnim selima — dok su im ubijali očeve i braću, ta »srpska seoska stihija i spontanost nije se iskalila nad susjednim muslimanskim i hrvatskim življem«. Bukvalno, nije ubijen ni jedan stanovnik, niti je spaljena ijedna kuća u muslimanskim i hrvatskim selima, iako su gorjela srpska sela i zaseoci. Nije to učinjeno ni u zaseocima i selima koje su stanovnici napustili. Ta sela su prosto evakuisana od strane ustaških i njemačkih komandi pod parolom da idu ustanici i da kolju i ubijaju sve živo. Tako su, na primjer, prevareni i natjerani stanovnici Čarakova i okolnih sela čele i čejreka u Prijedor⁸⁾, što je trebalo da utiče na mobilizaciju građana Muslimana, Hrvata u Prijedoru, kako bi razbili njihovu pasivnu rezistenciju.

I, najzad, previđa se jedna i osnovna činjenica. Naime, ta »seoska i srpska stihija i spontanost« je i 1941, a i docnije kroz cijeli rat mogla također da »bira« i da se »opredjeljuje«. I srpski se narod stvarno »opredjeljivao« i »bira«. Punio je i redove četnika i četništva, pa i domobranstva od onog momenta kada su Srbi bili uključeni, po ustaškoj rasističkoj teoriji, kao Hrvati gročkoistočnjačkog ispovijedanja vjere.

Prema tome, ako je za neke dijelove Bosne i Hercegovine i tačno da su se seljaci stihijno i u odbrani golih života odmetnuli u šume, te da je u tom otporu došlo do odmazde i međusobnih obračunavanja na šovinističkoj osnovi, to za *cijelinu prvih početaka oružane borbe, za ustanak u Bosni i Hercegovini nije tačno, a pogotovo za Bosansku krajinu i, posebno u ovom slučaju, za Kozaru*. Naprotiv, organizovan, pa, iako u svojim počecima dovoljno nepovezan i dovoljno nekoordiniran početak oružane borbe, ustanak organizovan i vođen od komunista *upravo je onemogućio i spriječio pakleni i monstruozi plan totalnog uništenja srpskog naroda, Srba, kako u Bosni i Hercegovini, tako i u Hrvatskoj*, tj. u toj vještačkoj tvorevini Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

U predgovoru ovog rada naglasio sam kao jedno od polaznih stanovišta, kada je riječ o Kozari i Kozarčanima, da tu nema mjesta mitovima i mitomaniji, budući da Kozarčani nisu bili rođeni bogomdani partizani, partizanski borci za bratstvo, jedinstvo i ravnopravnost Srba, Muslimana i Hrvata. Oni

7) U izvještaju Zdruga od 17. avgusta 1941. glavnom stožeru ministarstva domobranstva stoji:

1. Prilikom akcija protivu pobunjenika ubijeno je što u borbi sa pobunjenicima, što strijelano (poubijano) i to:

- U kotaru Bos. Novi, Kostajnica i Bos. Krupa oko 2.000 ljudi;
- u kotaru Sanski Most oko 3.000 ljudi;
- u kotaru Prijedor oko 1.500 ljudi;
- u kotaru Banja Luka oko 500 ljudi;
- u kotaru B. Petrovac oko 1.000 ljudi;
- u kotaru Ključ. Varcav Vakuf i Jajce oko 2.000 ljudi.

Svega 10.000 ljudi.

Izvještaj potpisao zapovjednik, general Iser.

Hronologija NOB, str. 52-54.

8) Mica Stefanović-Vrhovac: ILEGALCI U PRIJEDORU, »Kozara u narodnooslobodilačkom ratu«. Zapis i sjećanja, VIZ, Beograd, 1971. knj. I, str. 210. U daljem tekstu ovu publikaciju ćemo navoditi: Kozara u NOB-u, knj. prva, druga ili treća.

su to postali, postajali. To poneki od aktera u svojim napisima, sjećanjima na te prve ustaničke dane zaboravlja, pa prećutkuje teškoće i sa tim u vezi svu onu i veličinu i tragiku u savlađivanju neorganizovanosti i stihijnosti, pa i spontanosti⁹⁾, koje uvijek prate i koje su sastavni dio svakog velikog i zbiljskog prekretnog istorijskog događanja. U takvom »zaboravljanju« se upravo umanjuje onaj samoprijegorni i mukotrpn rad, sva njegova suptilnost i surovost, sve znanje i neznanje, sva snalažljivost i nesnalažljivost. Jednom riječju, umijeće i sposobnost aktiva komunista (članova Partije i SKOJ-a) i njihovih simpatizera-pristalica i sljedbenika kao cjeline i kao pojedinaca iz tih prvih ustaničkih dana. Prećutkuju se sve one dileme pred kojima su se svi oni našli, u prvom redu štab, kako se zvalo prvo vojno i političko rukovodstvo ustanka na Kozari.

No, vratimo se još jednom na ta shvatanja o »seoskoj i srpskoj« stihijnosti i njenoj tradiciji. Ona namjerno kao da zaboravljaju, kada je riječ konkretno o Kozari, na sljedeće:

Prvo, prešutkuje se nacionalna i socijalna struktura kozarskog područja te krizne i prelomne 1941. godine. Zaboravlja se da su Srbi, kako srednja buržoazija i inteligencija u prvom redu, tako i seljaštvo, takorekući, objeručke i sa ogromnim oduševljenjem prihvatili 1918. godine stvaranje nove države — Kraljevinu SHS i bili jedan od značajnih stubova te nove države¹⁰⁾. No, ubrzo su gotovo svi slojevi uvidjeli svu korumpiranost, sebičnost i licemjernost vladajuće velikosrpske klike na čelu sa monarhijom. Na tom području poslije monarhističke diktature sve veći uticaj imaće lijeve građanske političke formacije. I što je karakteristično, taj uticaj će biti jak upravo među seljaštvom. Tome treba dodati jačanje i razvijanje radničkog i u njemu ^sindikalnog pokreta, kako u prvim danima stvaranja kraljevine, tako naročito u doba i poslije velike ekonomske krize.

Drugo, period konsolidacije komunističkog pokreta, tj. KPJ imao je i te kako svoj odraz i na budućem ratnom području Kozare. Na tom području, u gradovima i gradskim naseljima, pa dijelom i na selu, a naročito u onim industrijskim, tačnije, rudarskim i centrima drvne industrije nije bilo, na primjer, od 1938. godine, ni jednog značajnijeg političkog događaja. Unutrašnje i spoljnje politike a da komunisti (članovi Partije, SKOJ-a i njihovi simpatizeri) nisu uzeli u njemu učešća na ovaj ili onaj način. Pa, kako su se u Kraljevini zaoštravale nacionalne i klasne, klasne i nacionalne suprotnosti, tako su one našle svoju rezonancu, prije svega, u gradovima i industrijskim naseljima među radništvom i omladinom (studentskom i srednjoškolskom). Također su se te protivrječnosti prelamale i na selu, među seljaštvom.

Završio bih ovu glavu rada ukazivanjem na jednu mnogo širu i značajniju komponentu, kada je riječ o ustanku ne samo na Kozari, to jest, u zapadnoj Bosni, tačnije Bosanskoj krajini¹¹⁾ nego i u Hrvatskoj, tj. Lici, Dalmatinskoj Zagori, Baniji, Kordunu i Slavoniji. Naime, svi su ovi dijelovi Bosne i Hercegovine i Hrvatske po svom nacionalnom sastavu heterogeni. Tu žive, bez obzira na kvantitativne odnose, izmiješani Hrvati, Muslimani i Srbi. Ovom prilikom nema potrebe ulaziti u bližu i dalju istoriju ovih krajeva. Ali treba naglasiti da su ta područja doživjela u svojoj relativno bližoj i daljoj istoriji najintenzivnije i najburnije migracije, a s tim neminovno i ono što prati te migracije — dodirivanja, ukrštanja i konfrontacije. To područje je, ističem, bilo epicentar dodirivanja, ukrštanja, spajanja, a također i konfrontacije, isključivosti i svega onog što prati te procese. Oni su tu bili najintenzivniji.

9) Postoji jedno nedjeljalektičko, nelstorljsko poimanje ovog pojma spontanosti i spontaniteta. No, o tome će još biti riječi na drugom mjestu ovog rada.

10) Sa područja Kozare u redovima dobrovoljaca na Solunskom frontu bilo je oko 2.000 boraca. Sa raspadom Austrougarske, a prilikom uzimanja zemlje i paljenja begovskih čardaka, nije se desilo ni jedno nasilje. Nije bilo čak ni pojedinačnih slučajeva odmazde prema tzv. »šuckorima«.

11) Ovaj pojam zapadna Bosna izgublje se u toku NOB-a, te će prevladati za te krajeve naziv Bosanska krajina. A zna se da se je on odnosio do rata na jedan uži teritorij zapadne Bosne.

Zato treba odgovoriti na pitanje kako to da je uprkos velikosrpske, velikohrvatske i velikomuslimanske ideologije i politike, koja je tu imala svoja jaka uporišta, vezana u svom primitivizmu i za vjerske razlike, kako to da aprkos svemu tome, taj teritorij nije postao epicentar, osnova i baza za tragičnu bratoubilačku borbu? Karakteristično je upravo to da je taj teritorij, da je to stanovništvo u većini svojoj ruralno, koje je imalo i svoju tradiciju : svog Senjanin Tadiju i Ivu, svog Halila, svoju »Krajinu — krvavu haljinu«, svog Miloša, Peciju, Babica, Zrinskog, Frankopana i Bišće, drevni i stari stor: grad, i svoju bunu »da ne bila posljedna«, Vasu Pelagića, Petra Kočića, Gavrila Principa — karakteristično je da je taj teritorij postao svojevrstni .: centar, kako onaj u Bosni i Hercegovini, tako i onaj u Hrvatskoj — svojevrstni epicentar ustanka i NOB-e naših naroda? Kako sa ovim istorijski net: bitnim činjenicama dovesti u sklad te teorije i teorijice o seljačkoj i uz:: još srpskoj stihiji? Odgovor na ovo pitanje zahtijeva, čini se, posebne naterja naše istoriografije, a naročito istorije NOP-a i NOB-e. Za sada i ovom prilikom može samo da se ukaže na taj fenomen¹², budući da on u izvjesnom nriishi prelazi okvire ovog rada, bez obzira što je Kozara sastavni i nerazdvojiiv i:: ovog teritorija, područja, bez obzira na granice i međe svakovrsne. Ali, - ~ -:;u:i ovaj fenomen kao moguću specijalnu temu za jedan istraživački - : - • arajem, iako to može zvučati aprioristički, da su još ustanici, tj. kojEsmsri Drvara i Srba anticipirali, sijajući upravo na plodne tie prve klice neke :: bitnih karakteristika narodnooslobodilačke borbe¹³. Iz dokumenata je vid- -: da su akteri tih zbivanja, to jest komunisti, uočili sav mogući značaj ovog -:d~_āja iz aspekta upravo tog doticanja, preplitanja i ukrštanja, kako onog -:r_:fr pozitivnog, tako i onog mogućeg negativnog između Hrvata, Muslim~.a-a i Srba. Uostalom, nije slučajno ni to što će upravo to doći i u simbolici r~ a'a kao Dana ustanka naroda Hrvatske i Bosne i Hercegovine.

- vratimo se našoj temi, kako bi se ona lakše mogla sagledati preko • protrrrječnih ekonomskih, političkih, idejnih i ideoloških kretanja : r r : ia bismo vidjeli kako su se ona prelamala i prelomila ra. :- — — •;— Kozare, te kako su na njih reagovale pojedine t^ŠMmt staonBtia, pojedine klase, te građanske političke formacije, a Uh» kn i t i , admasao KPJ koja ie bila u dubokoj ilegalnosti, a uz to, po fesn . -3c?ras SKOJ-a i simpatizerima malobrojna.

TS« lil najin—a t p t o t k m a biće posvećena iduća glava ovog rada.

n

.Sac :: pilar a o kojima će biti riječi u ovoj glavi, kako u svojoj ukup- " - - - - - tako i u svojim pojedinim aspektima — dijelovima, nema zahtijevaju temeljnija istraživanja i obradu. Stoga će moja nastoja- - a biti usmjerena na jedan mogući globalni aspekt, koji sobom nosi i neke svoje hipotetičke strane, a što bi trebalo razraditi i u detaljima potvrditi. Ali, bez obzira na svu tu uopštenost i moguću hipotetičnost ovog dijela rada, narra:;u neke od osnovnih aspekata koje će, ako ništa drugo, a otno bar omogućiti da steknemo neke pretpostavke za razumijevanje početka, tj. prvih ustaničkih dana, početka NOB-e na Kozari, pa samim tim i daljeg razvoja nekih od specifičnosti tih početaka, tj. ustanka na Kozari.

Tačno je da je buduće ratno područje Kozare bilo izrazito poljoprivredni kraj, koji su naseljavali pretežno Srbi. Tačno je da se je na tom graničnom području od davnina drugovalo sa oružjem i da je gotovo konstantno ovo

¹²ema potrebe posebno ukazivati da su se svi, gotovo svi značajniji politički događaji, 1 vlæe od toga, što se podrazumijeva u najširem značenju riječi politički, dogodili upravo na toj teritoriji. Treba li spominjati siavne krajiške, ličke, dalmatinske, kordunske, banijske i slavonske jedinice • brigade 1 divizije NO vojske.

¹³ Vidi: Zbornik, tom IV, knj. 1, niz dokumenata o saradnji ustanka Drvara, Like i Dalmacije. Zbornik dokumenata 1 podataka NOR-a naroda Jugoslavlje.

područje kroz cijeli 19 vijek bilo zahvaćeno agrarnim bunama i ustancima, pa čak i u 20 vijeku u poznatim kmetovskim nemirima iz 1910. godine.

To područje obuhvatalo je u cjelini teritoriju srezova Prijedor, Bosanska Dubica i Bosanska Gradiška, veliki dio sreza Bosanski Novi i dijelove sreza Banja Luka. Na tom području bilo je po popisu od 1931. godine 33.687 domaćinstava, sa 199.289 stanovnika. Od toga Srba 137.719, Muslimana 32.631, Hrvata 26.651, Nijemaca 1.337, Ukrajinaca 1.337 i nešto Italijana.

Na selu, tj. u poljoprivredi, većinu je sačinjavalo sitno i srednje seljaštvo. Bogato seljaštvo i veleposjednici su sačinjavali veoma, veoma mali dio stanovništva. Jedna od karakteristika sela na ovome području je i ta da su imala relativno razvijenu mrežu škola, tako da su generacije seoske omladine, pretežno muškarci rođeni između dva rata, uglavnom bile pismene. Mnogi su odlazili na zanat u industriju širom Jugoslavije. Školovali su se mahom preko tzv. Privrednika. Tako će se oni uključiti u napredni radnički pokret. Ali, većina je seoske omladine nastojala da se zaposli u obližnjim rudnicima, pilanama, zanatskim radnjama, trgovini i na željezničkoj pruzi Zagreb — Banja Luka, kao i na Šipadovoj pruzi Prijedor — Sanica — Drvar — Knin.

U ovom izrazito poljoprivrednom, seoskom području, bilo je i izvjestan broj privrednih preduzeća, a naročito rudnika i pilana. Sva ta preduzeća su osnovana još u doba Austro-Ugarske, a najvažnija u toku prvog svjetskog rata (kao rudnik Ljubija i Lješljani). Neposredno pred rat 1941. godine, u tim preduzećima bilo je zaposleno oko 4.500 radnika, pretežno rudara i pilanskih radnika. U Rudniku željezne rude u Ljubiji bilo je zaposleno oko 1.800, u Lješljanima (rudnik uglja) oko 900, u pilani Gornji Podgradci 600 i na manipulacijama »Našičke« oko 600, u pilani »šipada« Dobrljin oko 400, u Blagaju (rudnik gipsa) 120, u preduzeću za eksploataciju željezne troske 200 radnika. Zaposleni u tim preduzećima bili su regrutovani upravo sa područja Kozare i u svojoj pretežnoj većini sa sela. Većina rudara i pilanskih radnika, kao i onih po šumskim manipulacijama, bez obzira na radni staž, živjela je kod svojih kuća na selu. Samo mali broj njih je stanovao sa porodicama u radničkim kolonijama, tj. bio proletarizovan. Radnici, koji su stanovali u svojim kućama po selima, bili su hiljadama niti povezani sa životom sela, seljaštva. U godinama između dva rata u ovim preduzećima bio je razvijen sindikalni pokret. Jedan od osnovnih zadataka sindikata ogledao se je u borbi za veće najamnine i bolje uslove rada. U vezi s tim, između dva rata, poznati su u ovim krajevima radnički štrajkovi. Ovdje ćemo spomenuti 15-dnevni štraik rudara u Lješljanima iz 1939. godine, koji se završio sa uspjehom. U ljeto 1940. izbio je štrajk rudara Ljubije. Svih 1.800 radnika jednovremeno je obustavilo posao. Štrajk je trajao 37 dana (od 22. avgusta do kraja septembra) i završen je sa uspjehom. Sa ovim štrajkom slila se i antiratna demonstracija 1. septembra 1940. godine u Prijedoru. Sve ove akcije bile su pod neposrednim rukovodstvom komunista. Štrajkom rudara Ljubije neposredno je rukovodio Obilasni komitet KPJ iz Banje Luke. Antiratna demonstracija bila je izraz već razvijenog radničkog i omladinskog pokreta u Prijedoru. Ona, kao i ljubijski štrajk, a neposredno iza toga štrajk 120 radnika Blagaja, bili su znak da u Prijedoru, Bos. Novom i Dobrljinu stupa u politički život jedna nova društvena snaga, za sada još malobrojna, ali dobro organizovana i svjesna svoje snage. Tu treba dodati da je u Dobrljinu na vanrednim opštinskim izborima 11. januara 1941. godine pobijedila sa znatnom većinom lista radnog naroda.

U ovim štrajkovima došlo je do solidarnosti stanovnika gradova i seljaka iz pojedinih sela sa rudarima. Organizovana je pomoć u skupljanju hrane po selima, kao i novca po gradovima, za potporni fond. Za tih 37 dana štrajkački odbor je organizovao kolektivnu ishranu za rudare štrajkače i njihove porodice. Nekako u to vrijeme u potkozarskim selima razvijaju se organizacije »Seljačkog Kola«, koje je organizovala Samostalna Demokratska Stranka,

ali u kojem su upravo u tim danima komunisti imali svoja legalna uporišta". Jedno od takvih građanskih društava bilo je i »Zmijanje«, tj. njegova organizacija u Prijedoru. U srednjim školama Bos. Novi, Bos. Dubica, Bos. Gradiška, a naročito u Višoj gimnaziji u Prijedoru komunisti su razvili raznovrsne oblike rada¹⁵. Interesantno je da su i takve organizacije, kao »Soko« i »Zmijanje« u Prijedoru, bile pod uticajem predstavnika opozicionih stranaka, pa i »Hrvatski Dom«, u kojima su uz pomoć i blagonaklonost članova tih organizacija djelovali članovi Partije, SKOJ-a i njihovi simpatizeri¹⁸. Prijedorska gimnazija imala je nekoliko profesora članova Partije. Možda nije nevažno spomenuti i činjenicu da studenti i srednjoškolci Prijedora, Bos. Dubice i Bos. Gradiške nisu dozvolili da se razvije i organizuje, na primjer, jezgro pristalica Ljotićevog »Zbora«, kao što je to bio slučaj sa Sanskim Mostom, Banjom Lukom i Bos. Novim. U Prijedoru je došlo do nekoliko sukoba sa njihovim emisarima. Najagilniji između omladinaca koji su učestvovali a tim i fizičkim sukobima bio je Filip Macura, student medicine.¹⁷

KPJ se u svojoj djelatnosti orijentisala, kako na te industrijske centre, tako i na radnike i omladince (studente i srednjoškolce) u gradovima kao i na rad u selima. U godinama konsolidacije napredni pokret doživljava nagli polet i rast i na ovom budućem ratnom području. Zahvaljujući intenzivnoj aktivnosti partijske organizacije u Banjoj Luci u toku 1939, a naročito 1940. rodine, stvara se niz partijskih ćelija. Formirane su partijske organizacije u Prijedoru, Bos. Novom, Bos. Dubici- Ljubiji, Lješljanima i Blagaju. Također su formirane partijske organizacije i u nekim selima i to Međuvođu krajem 1940. i Brežićanima početkom 1941. godine. Članova Partije bilo je u to vrijeme u još nizu sela, a naročito u selima sreza Bos. Gradiška. U Prijedoru, 3os. Novom i Bos. Dubici formirani su mjesni komiteti KPJ¹⁸. Ne treba ispuštiti iz vida da su pod uticajem članova Partije iz Kostajnice i Siska bila stvorena uporišta Partije na terenu Bos. Kostajnice, te da je došlo i do sudskog procesa još 1936. godine¹⁹.

Radi jasnijeg sagledavanja ekonomskih i političkih prilika u ovom kraju 3osne i Hercegovine, treba istaći da je seljaštvo između dva rata sve više zapadalo u dugove. Ova problematika zahtijeva posebna istraživanja. Ovom rilikom ona se samo naznačuje. Naime, Zemljoradnička stranka, Samostalno-demokratska, Hrvatska seljačka stranka i Jugoslovenska muslimanska organizacija, u vezi sa ovim pitanjima, ojačale su svoje pozicije među seljaštvom. Moratorijum na tzv. otpis seljačkih dugova, za koji su se one zalagale, :¹ više je učvrstio pozicije ovih političkih organizacija. Sve teže ekonomsko sranje sela i seljaštva dovelo je do jednog upada seljaka u Prijedor 1931. godine, koji su odveli žito iz magacina. Intervenirala je i žandarmerija iz Banje Lake. Bilo je ranjenih seljaka i žandarma²⁰.

Osim toga, u ovom kraju tuče po selima, a naročito za vrijeme vjerskih raznika, tzv. crkvenih slava, bile su redovna pojava. Kod seljaka je bilo dosta oružja i to pištolja tzv. »gasera« i karabina tzv. »štuceva«. U kolu se pjevao stih:

•i" Kozara u NOB-u, knj. 1. str. 24-28.

T <ozara u NOB-u, knj. 1. str. 15-24.

•f Kozara u NOB-u, knj. 1. str. 108-111.

¹ Ip Macura je ubijen u Beogradu 1941. godine. Inače, bio je 1941. u onoj grupi komunista, kurira oko duaa Tita.

• 3»k9t, Mlsrača, Marjanović: RAZVITAK NOB NA KOZARI.

¹ : -Hitrije Bajalica: SJEĆANJE NA HAPŠENJE KOMUNISTA U KNEZPOLJU 1936. GOD.

Z >3fc0 pamtim te dane. Direktor Gimnazije Branko Vranješević nas je jutro raspustio i molio da Idemo brzo svojim kućama. Još su ml u sjećanju povici starijih liberalno raspoloženih građana: »Neka, majku Im mangupsku, sad će ove krvopije vidjeti šta će učiniti Izgladnjeli težaci«. III, ona došaptavanja: »Idu Knežopoljci«, •AI i Tlmarcl«, »Eto i čarakovaca. I slična.

jednog ranjenog seljaka iz Timara naši stariji su sklonili u sjenaru i nama djeci naredili da to čuvamo kao :- strašniju tajnu. Mene su poslali da zovnem doktora Mladena Stojanovića. On je došao 1 previo tog se- =>a. kome le neki žandarm bajonetom probio butinu. Stariji, a 1 ml mladi, uklanjali smo tragove krvi. . čama su vrvlla kola natovarena pšenicom i kukuruzom, žito je curilo iz tih kola. Poslije smo kupili to žito lopatama sa sokaka i ulica.

»Džandar Savo, jel' ti žao
Što ti nisam »gaser« dao.«

Teško ekonomsko stanje sela i seljaštva imalo je i te kako uticaja na te stalne i redovne tuče na zborovima. Na pojedine zborove žandarmi nisu prosto smjeli dolaziti. Momci (tzv. bojdžije) nametnuli su svoj red i svoje zakone na takvim i sličnim zborovima. Čudnim i čudovišnim se kanalima vršilo to pražnjenje, to nezadovoljstvo i besperspektivnost seoske omladine, pa i odraslih. Interesantno je da će upravo ti momci biti među prvim i ujedno najhrabrijim borcima ustanicima, a docnije i partizanima. Tu treba pomenuti i slučajeve obračuna na vjerskoj, odnosno nacionalističko-šovinističkoj osnovi, kao, na primjer, one u 1938. u Omarskoj i 1939. godini u Orlovcima, u kojima je učestvovalo stanovništvo iz nekoliko sela.

U gradovima i gradskim naseljima najviše je bila razvijena trgovina. Bilo je nekoliko, po kapitalu, značajnih izvoznika naročito žita, stoke, živine i jaja. Prijedor je među rijetkim gradovima u to vrijeme u BiH imao i hladnjaču. Razvijena je bila i trgovina sa drvnom građom i trgovina tzv. švelerima — hrastovi pragovi za željeznicu. U toj razmjeni selo-grad, seljaštvo nije moglo da se ekonomski uzdiže, u stvari, ono je siromašilo i zapadalo u bijedu i nemaštinu²¹

Na ovom području radili su kao učitelji osnovnih škola i kao profesori gimnazija (Više u Prijedoru, niže u Bos. Gradišci), te građanskih škola (u Bos. Dubici i Bos. Novom) mnogi napredni intelektualci. Među njima je bio znatan broj iz tog kraja, bilo da su sinovi seljaka ili činovnika, trgovaca, učitelja, popova i hodža. Također je bio znatan broj studenata Beogradskog univerziteta i Zagrebačkog sveučilišta, kao i učenika srednjih škola u Banjoj Luci, Sarajevu, Beogradu i viših gimnazija (u Prijedoru do otvaranja više gimnazije dolazi 1935/36. školske godine). Mnogi od njih su u onim prelomnim godinama konsolidacije KPJ, a naročito od 1938. i 1939. godine u mjestima školovanja postali članovi SKOJ-a, simpatizeri KPJ i članovi KPJ²². A što je najvažnije, svi su oni bili raznovrsnim nitima povezani sa svim osnovnim grupacijama, tj. klasama i nacijama — osnovnim socijalnim i nacionalnim grupacijama. Pri tome ne treba zanemariti njihovu vezu i uticaje na svoju užu i širu okolinu — porodicu, grad, zaselak i selo. Taj sloj inteligencije bio je u svom nastupu u javni društveni i politički život pod direktnim ili indirektnim uticajem KPJ i njene političke linije, njene strategije i taktike rješavanja osnovnih, gorućih klasnih i nacionalnih problema, koji su tražili svoje rasplitanje. Brojne su i raznovrsne veze i uticaji te generacije intelektualaca, koja je najavljujvala svoj ulazak u društveno-politički život, brojne veze sa sredinom u kojoj su se rodili i sa kojom su odrasli. Ne treba, u vezi s tim, zanemariti opštu spoljno-političku situaciju, koja spada u okvir uticaja, koja se onda reflektovala i na odnose između djece i očeva, očeva i djece, tih brojnih, naročito gradskih porodica, bez obzira na svoju nacionalnu i socijalnu pripadnost.

III

Do početka aprilškog rata na ovom području radništvo, inteligencija i seljaštvo prošlo je kroz raznovrsnu po sadržajima i oblicima, školu političkog života, i u njoj stvaralo početne forme i sadržaje svog saveza, ponekad, pod neuhvatljivom i labavom, ali i čvrstom i snažnom egidom, vodstvom ko-

21) Još jednom ističem da sva ova pitanja zahtijevaju posebne istraživačke napore i obradu. Ovdje se ona navode kao ilustracija više iz ličnog saznanja, pa i sjećanja, a ne kao rezultat posebnih istraživanja.

22) Čini se da bi posebno trebalo istražiti i utvrditi broj ovih intelektualaca, kako bi se dobila što vjernija i tačnija predstava o mjestu, ulozi i uticaju tog značajnog potencijala KPJ. Većina njih, odnosno gotovo svi, naći će se u ustanku 1941. godine na Kozari.

munista, tj. KPJ. Komunisti su se, odnosno KPJ, iako malobrojna, unjedri-
la i uhvatila korjene gotovo u svim socijalnim i nacionalnim strukturama.
Uprkos nedovoljnom kvantitetu, njen kvalitativni uticaj je bio ono osnovno,
bitno. Vzija da se nacionalno pitanje u Jugoslaviji ne može riješiti, a da se
ne riješi i socijalno pitanje, kao i saznanje da su komunisti sinovi svog nara-
da, istinski borci za rješenje tih pitanja, nema sumnje, da je u toj kvalita-
tivnoj snazi ono određujuće. Također su i na ovom terenu, u danima borbe
protiv profašističkih režima i za odbranu zemlje, komunisti od 1938. godi-
ne sve više i više postajali značajan politički faktor. Sa zaoštavanjem unu-
trašnjih i spoljnopoličkih protivrječnosti komunisti se i u organizacionom
pogledu, kao što smo već istakli, konsoliduju. Komitet u Banjoj Luci, te mjes-
ni komiteti i osnovne organizacije KPJ na terenu buduće Kozare budno pra-
te i reaguju na sve važnije i značajnije događaje u zemlji i svijetu. U Prije-
doru i drugim gradovima, u rudnicima, kao i na selu, vidne su manifestaci-
je iz svih slojeva stanovništva, a naročito omladine. Komunisti i njihovi sim-
patizeri postepeno razvijaju i jačaju revolucionarno-demokratski pokret, koji
podržava i razvija istinska patriotska raspoloženja. To se je najjasnije ispolji-
lo i u 27. martovskim demonstracijama u svim gradovima i naseljenim mjes-
tima, kao i opštinskim centrima gotovo na svim srezovima²³. Mnogi članovi
SKOJ-a, kandidati i članovi KPJ, kao i njihovi simpatizeri, a naročito rela-
tivno brojna grupa studenata koja je radila u studentskom društvu »Petar
Kočić« u Beogradu, kao i studenti iz Zagreba, odmah su, držeći se stava i di-
rektiva Partije na liniji odbrane zemlje poslije 27. aprila, pohitali u svoja
mjesa. Do početka rata gotovo svi su se uključili u razne akcije na odbrani
zemlje od agresije. Tako je, na primjer, Mjesni komitet u Prijedoru inicirao
stvaranje sanitetskog odreda čiji je zadatak bio spašavanje ranjenika u slu-
čaju bombardovanja Prijedora. I Prijedor je pretrpio dva bombardovanja.
No, srećom, žrtava nije bilo. Zatim je, na inicijativu istog Komiteta, grupa
studenata, radnika i đaka posjetila komandanta mjesta, tražeći da se organi-
t:~ u kao vojna jedinica i da dobiju oružje, a ako ne to, onda da se stvori
dobrovoljački odred sastavljen od njih. Zahtjevu delegacija nije udovolje-
r... Slične inicijative nisu bile prihvaćene i u ostalim gradovima.

Međutim :-•: je u aprilskom ratu 1941. godine stara Jugoslavija ispo-
ljua sve svoje slabosti i protivrječnosti. koje su je razdirale još od samog
njenog imiimji, iako se je ona, uslijed tih slabosti, prosto raspadala za
nrfcoHico da—, na hittea ratnom području Kozare vodile su se borbe. Ono
je dofiwiek) svoje prvo vatreno krštenje. Na svim rijekama na sjeveru i za-
pada faffi sn paufeu mostovi. Vodila se je borba na Balju, u kojoj su nje-
— i:ž i- r :e zadržane u prodoru na tom sektoru. U svim tim borbama
učestvovali ?u ; borci — vojnici i podoficiri sa ovog područja. Srušeni su mo-
st tv: u Bos. Gradiškoj, Bos. Dubici, most na željezničkoj pruzi na rijeci Uni
kod Volinje, most u Bos. Novom. Zapaljeni su rezervoari benzina kod Voli-
nie. Među ovim borcima mnogi od njih biće partizani i proslavljeni koman-
danti partizanskih jedinica²⁵. Prijedor je u dva navrata bombardovan. Svi
omladinci, članovi te sanitetske jedinice, i momci i djevojke, biće partizani
— ustanici.

23) Kozara u NOB-u, knj. 1, str. 105-108

24) Kozara u NOB-u, knj. 1, str. 174. I dalje.

25) U svom sjećanju Dragutin Stanić, danas general u penziji JNA, kaže da je poslije borbi na Balju, kad su se razilazili da bi izbjegli zarobljavanje, sakrio karabin. Iduće noći se kao civil vratio iz svog mjesta, uzeo karabin i municiju i sakrio ga. »Tako Je ovaj karabin dočekaio ustanak« — završava on svoje sjećanje. KOZARA U NOB-I, knj. 1, str. 128.

Veljko Stoiaković, danas pukovnik u penziji, učestvovao je u borbama oko Bos. Gradiške, gdje je srušen most. Poslije raspada jedinice, njih nekoliko krenuli su preko Prosare za Pastrevo. kako b izbjegli zarob-
ljavanje i došli kućama. Kad su došli u selo Meduvode, grupa starijih ljudi ih je dočekala uzvicima: »Dajte nam te puške, a vi pripašlte ženske pregače«. Ali kad su pristali, u to vrijeme vodila se je još borba na Balju, da će poći na Balj, ovi starci su se odobrovoljili i počastili ih rakijom.

Dalje u svom sjećanju on kaže: »Kod Mekinje ugledasmo veliki plamen — ogromno svjetlo prema Dobrlj-
nu«. Poslije se doznalo da su to gorjele cisterne kod Volinje. »Cisterne Je, kaže on, »zapalila grupa Dobrlj-

U svim mjestima, još dok ih okupator nije zaposjeo, mjesni komiteti su upozorili komuniste da budu oprezni i da ne dozvole da budu uhapšeni. (Međutim, do hapšenja komunista u prvim danima okupacije nije došlo. Hapšeni su kao taoci uogledniji građani, uglavnom Srbi.)

U Prijedoru je izvršeno sakrivanje partijske tehnike i materijala (»Proleter«, »Srp i čekić«, »Istorija SKP« i drugi). Pred ulazak Nijemaca omladinici u Prijedoru su odvrćali građane da ističu bijele zastave²⁶. U Dubici su članovi Partije dobili direktivu da se po cestama i mostovima postavljaju ekseri i drugi materijal, kako bi se onesposobljavala neprijateljska motorizacija²⁷. Ali, najvažnije političke akcije komunista u prvim danima okupacije na ovom području bile su:

Prvo. Odvrćanje omladinaca Muslimana i Hrvata da stupaju u ustaške redove. Mnogi komunisti u Prijedoru, Bos. Novom, Bos. Dubici, Bos. Gradiški odvrćali su svoje poznanike i dojučerašnje prijatelje, drugove iz djetinjstva i đачkih i studentskih dana. Ta se akcija, koliko organizovano, toliko i spontano prenijela i na roditelje i rođake naših drugova Muslimana i Hrvata. Ti napori su dali svoje rezultate²⁸.

Drugo. Kad je izašla naredba da se predaje vojničko oružje, ratna sprema i lovačke puške i kad su slati viđeniji ljudi, građani (među njima i očevi i rođaci članova SKOJ-a, kandidata i Partije i simpatizera KPJ) da pomognu vlastima u tom poslu, komunisti su ih nagovarali da sabotiraju tu naredbu. Ti napori nisu dobili neke veće rezultate. Kolima i kolima vozilo se je većinom lovačko, a i drugo oružje. Bilo je tu i starih pušaka, i pištolja još iz turskih vremena.

Treće. Jefna od" uspješnijafi afćcfja je 6lfa **agitacija** da se l'zöjegava prijavljivanje bivših vojnika, podoficira i oficira u logore za zarobljeništvo. Prijedorski komunisti su iz škole »Umljenovića« izveli na desetine vojnika, većinom su to bili seoski mladići sa budućeg ratnog područja Kozare, Podgrmeča, Petrovca i Drvara. Staretinarnice na placu su tih dana prodale dosta civilnih odijela. Prebacivanje preko Sane vršeno je noću. Bilo je i dosta slučajeva prebacivanja i danju, čak preko mosta na Sani, gdje je bila njemačka straža. Taj zadatak su obavljale skojevke koje su sa tim vojnicima preko mosta išle ispod ruke. To je bilo jedno od uobičajenih šetališta za momke i djevojke preko mosta u Tukove²⁹.

Četvrto. Kad su ustaške vlasti izdale naredbu o iseljavanju Crnogoraca iz NDH, onda je »Šipadovom« prugom iz Prijedora krenula i mala kolonija Crnogoraca. Većina među njima su bili članovi SKOJ-a, kandidati i članovi Partije. Na njihovom ispraćaju, budući da su dvojica među njima bili profesori gimnazije, došlo je dosta svijeta, a uglavnom omladine. Bila je to svojevrsna demonstracija³⁰.

Peto. Jedna od najdramatičnijih i najuspješnijih akcija komunista bila je odvrćanje od odlaska, tj. iseljenja u Srbiju. Naime, kad su ustaške vlasti počele da sprovode svoj pakleni plan iseljenja Srba pod parolom: »Ko je Srbin, neka ide u Srbiju«, a kad je već postajalo jasno da se sprema izvođenje monstruoznog plana genocida prema Srbima, Mjesni komitet KPJ za Prijedor je poveo akciju protiv odlaska, iseljenja u Srbiju. U jeku ustaških mjera prema Srbima i Jevrejima trgovcima, kad se u njihove radnje i trgovine postavljaju

čana koju je predvodio Dušan Misirača, član Partije». KOZARA U NOB-i, knjiga 1, str. 139.

Dušan Misirača je bio zamjenik komesara il KNOP odreda.

Mladen Oljača priča: »Neki njemački tenkovi su čak udarili putem za Lješljane i dalje kraj osnovne škole u Devetacima i kroz šurlanski kraj. Tu su se zaglibili, pa su njemački vojnici tjerali seljake da volovima izvlače tenkove«. KOZARA U NOB-u, knjiga 1, str. 140.

26) KOZARA U NOB-u, knjiga 1, str. 174. i dalje.

27) KOZARA U NOB-u, knjiga 1, str. 193.

28) KOZARA U NOB-u, knjiga 1, str. 225 i dalje.

29) U Prijedoru je sakriven i liječen jedan podoficir rodом iz Srema, koji je bio ranjen u borbama na Balju.

Isti je po ozdravljenju otišao kući u Rumu.

30) Među njima je bio i Ratko Đurović, danas poznati filmski radnik i jedan od scenarista filma »Kozara«.

povjerenici, kada se vrši potajna kontribucija i polujavna pljačka njihove imovine i, kad mnogi basnoslovnim sumama »kupuju« i raznim drugim vezama dobijaju propusnice, u vrijeme poslije neviđenog do tad zločina — ubistva seljaka iz sela kod Sanskog Mosta i njihovog javnog vješanja u prvoj polovini maja, komunisti, u prvom redu Srbi, a u čemu ih podržavaju komunisti Muslimani i Hrvati, vode akciju da se ne ide u Srbiju, to jest, da se ne bježi. Bilo je u ovoj akciji teških i dramatičnih situacija. Unezvjereni roditelji, a naročito majke, preklinjale su svoje sinove, dajući im propusnice koje su po skupe novce nabavili, da idu u Srbiju. Među članovima Partije u Prijedoru bilo ih je iz viđenijih, a uz to još i neki iz najbogatijih trgovačkih srpskih porodica. Iz Prijedora u Srbiju nije otišao ni jedan član Partije, kandidat i član SKOJ-a u tim danima. Otišla su dvojica simpatizera, đaka Prijedorske gimnazije³¹. Jedan znatan broj građana iz Prijedora, očeva upravo tih komunista koji su ostali u Prijedoru, nije također otišao u Srbiju³².

Pojedini drugovi komunisti Muslimani i njihove porodice nudili su utočište i sklonište onim koji nisu htjeli da idu u Srbiju. Pošto još nije došlo do otvorene konfrontacije — tačnije, nije još »bila pala krv«, komunisti i ne sluteći još na što će se to sve izroditi, vodili su otvorene razgovore ne samo između sebe nego i na javnim mjestima — u slastičarnama, na korzou, na plaži i drugim mjestima i protestovali protiv tjeranja Srba u Srbiju. Osnovni argument je bio da je ovo zajednička domovina i Srba, i Muslimana, i Hrvata. »Tu smo se rodili, tu odrasli, tu i ostajemo«. Čak su se takvi razgovori vodili i sa dojučerašnjim drugovima i prijateljima koji su obukli ustaške uniforme. Još nisu bile razderane, još nisu bile popucale sve one veze, simpatije, drugarstvo, budući da smo do tada drugovali, igrali i pjevali u »Zmijanju« i »Hrvatskom Domu«, između sebe se voljeli i ljubav vodili. Neki od obučanih ustaša govorili su nam: »Pa sad smo zajedno. Rusi i Nijemci su prijatelji«.

Šesto. Krajem aprila i početkom maja Mjesni komitet je upozorio članove Partije da budu budni i oprezni. Počele su prve akcije koje su bile usmjerene na povezivanje sa selima. Uspostavljena je gotovo stalna i čvrsta veza sa Oblasnim komitetom u Banjoj Luci. U to vrijeme čitao se na sastancima članova SKOJ-a i članova Partije »Proglas CK« od 15. aprila, u kojem se objašnjavao kvislinški karakter NDH. Također je kružio među komunistima i proglas povodom 1. maja.

Zaključci majskog savjetovanja KPJ vrlo brzo su se počeli da realizuju i na teritoriji budućeg ratnog područja Kozare. Iz aktivnosti Oblasnog komiteta i aktivnosti mjesnih komiteta u Prijedoru, Bos. Novom, Bos. Dubici, a naročito Mjesnog komiteta u Banjoj Luci, koji je, nema sumnje, razvio bogatu i raznovrsnu djelatnost u tom periodu, vidi se da su one u cjelini i u svojim pojedinostima pratile i parirale sve najznačajnije mjere i akcije okupatora i njegovih ustaških pomagača. To se naročito odnosilo na okupljanje širokih slojeva stanovništva u borbi protiv denacionalizacijske politike okupatora i ustaštva, protiv pljačke, terora i raspirivanja bratoubilačke borbe. To se ogledalo u objašnjavanju uzroka aprilske katastrofe i uloge kvislinga i petokolonaša. Sve te organizacione mjere, kao i uporan objašnjački rad, naročito na selu, bile su usmjerene na isticanje oružane borbe kao jedinog puta oslobođenja i uspostavljanja slobode i istinski narodne demokratske vlasti³³.

Za sve te aktivnosti sve do prvih ustaničkih dana karakteristična je brza i gotovo svakodnevna povezanost Oblasnog komiteta sa mjesnim komitetima u Bos. krajini, a u našem slučaju sa mjesnim komitetima u Prijedoru, Bos.

31) Docnije, poslije pokolja u Prijedoru, ili neposredno iza njega, otišlo je nekoliko omladinaca. Svi oni su otišli u partizane u Srbiju.

32) Većina njih će u pokolju 31. jula, 1, 2, 3. avgusta biti ubijeni na zvjerski način po ulicama, ispred svojih kuća i na drugim mjestima u gradu.

Muzej revolucije, Prijedor, dosije broj 50.

33) -KOZARA U NOB-u., knj. 1, str. 123-349. — D. Lukač: Ustanak u Bos. krajini, str. 63. Krajiške brigade, str. 17-41 i str. 51-89.

Novom, Bos. Dubici, razumije se, u Banjoj Luci, sa komunistima na terenu Bos. Gradiške, kao i povezanost sa partijskim ćelijama, članovima SKOJ-a, te pristalicama i simpatizerima KPJ.

Na Šehitlucima, u bivšoj šumarevoj kući, iznad Banje Luke, Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu održao je savjetovanje početkom juna 1941. godine. Kao što se zna tu su prenesene odluke i zaključci majskog savjetovanja. Na tom savjetovanju su razmatrane prve političko-organizacione mjere priprema oružane borbe. U centru pažnje bila je borba komunista protiv politike i akcija okupatora i ustaša na raspirivanju mržnje između Srba, Muslimana i Hrvata. Na tom savjetovanju formiran je Oblasni vojni komitet i imenovani njegovi članovi³⁴. Odmah poslije ovog savjetovanja Oblasni vojni komitet³⁵ imenovao je vojne povjerenike za srezove: Bos. Grahovo, Bos. Petrovac, Ključ, Bos. Krupu, Bos. Novi, Bos. Dubicu, Prijedor, Prnjavor, Mrkonjić Grad i rukovodioca diverzantskih grupa u Banjoj Luci. Za srez Prijedor određen je za vojnog povjerenika Veljo Stojnić, za Bos. Novi Mićo Šurlan, za Bos. Dubicu Miloš Šiljegović. Odmah iza toga određeni su vojni povjerenici za pojedine opštine i mjesta, kao i sela. U periodu od 18-21. juna gotovo u svim srezovima i opštinama organizovana je široka mreža vojnih povjerenika. Kozarsko područje je na taj način bilo pokriveno veoma širokom mrežom vojnih povjerenika. Na Kozari je *tada djelovalo 26 drugova i drugarica kao vojni povjerenici*³⁶. Njihov osnovni zadatak je, između ostalih, bio i prikupljanje i evidencija oružja, municije, eksploziva i ostale ratne opreme. U tom periodu članovi Oblasnog vojnog komiteta, te sreski, opštinski i mjesni vojni povjerenici obavili su ogroman i značajan organizaciono-politički rad na povezivanju širokog broja ljudi, koje je trebalo pripremiti za vojne akcije — za početak oružanih oblika borbe protiv okupatora i njegovih ustaških slugu.

Sedmo. U jutarnjim časovima 22. juna 1941. godine gotovo po svim gradovima, mjestima i selima budućeg teritorija Kozare, kao grom iz vedra neba, pronijela se je vijest o napadu hitlerovskih trupa na SSSR³⁷. KPJ je svoje kadrove, kao i svoje pristalice i simpatizere, vaspitavala u duhu solidarnosti prema prvoj zemlji socijalizma. U prelomnim godinama nadiranja fašističke opasnosti, a pogotovo u 1939. godini, poslije njemačko-sovjetskog pakta, pa u godinama neposredne opasnosti i nasrtaja na nezavisnost jugoslovenskih naroda, KPJ je budeći duh otpora u svim slojevima stanovništva isticala, govoreći da je odbrana nezavisnosti i borba za nezavisnost, a pogotovo u danima okupacije, stvar naroda, klasa — radnika, seljaka i inteligencije, da to, prije svega, zavisi od njih samih, njihovih htjenja i njihove organizovanosti. KPJ se nije dala zbuniti njemačko-sovjetskim paktom od avgusta 1939. godine. Naprotiv, isti-

34) Kronologija NOB naroda Jugoslavije 1941-45. — Bosna i Hercegovina, juni 1941.

35) Članovi ovog Komiteta bili su Osman Karabegović, Branko Babić, Kasim Hadžić i Josip Mažnir Soša.

36) Krajiške brigade, str. 51-52.

37) To jutro me je probudio Joco Stofanović, koji je bio član SKOJ-a i koji je bio u grupi skojevaca sa kojima sam ja držao vezu i radio. U njegovoj kući bio je jedan neprijavljen radio-aparat. Ustaše su još od prvih dana okupacije naredile da svi Srbi i Jevreji predaju radio-aparate. Joco mi je rekao da su Rusi napali Nijemce. Ja sam mu odgovorio da to može biti samo obratno, tj. da su Nijemci napali Sovjete. Tu noć je kod mene spavao Rade Bašić i on je morao rano ustati, kako bi otišao kući u Garevce, jer se ne na svoju ruku zadržao u Prijedoru, a što je bio slučaj i sa mnom, budući da se nisam u subotu vratio u Svodnu, kako je to trebalo. Tu noć smo Rade, moj otac i ja dugo pričali. Znam da smo priželjkivali u tom razgovoru stupanje u rat SSSR. Otac je procjenjivao da će Englezi, Rusi i Amerikanci ratovati zajedno. Ujutro, kada je on saznao za tu vijest, u oduševljenju su mi on i ujak Đoko Zelenika rekli: »E, sad smo zajedno. Još malo pa će i Amerika u rat. Ova banda rat gubi. Koliko će on tražiti nije važno. Glavno je da smo sad zajedno«. Oni su bili »anglofilni«, a mi djeca »rusofilni« fšili su pristalice Samostalne Demokratske Stranke). Naročito smo imali žučne diskusije oko Njemačko-sovjetskog pakta.

Đoko Zelenika je bio član NO odbora u Prijedoru 1942. godine. Ustaše su ga ubile u logoru Jasenovac 1943. godine. Moj otac je bio pravoslavni sveštenik, a ujak Đoko službenik u Opštini Prijedor.

Taj dan imao sam gotovo identičan razgovor sa Suljanovićem (starijim Suljagom). »hodžom«, ocem našeg drugu Suljanović Muharema, koji će zamijeniti Slobodans Marjanovića na mjestu sekretara MK KP Prijedor. Muharem će biti ubijen u logoru Jasenovac.

Stari Suljaga mi je doslovice rekao sledeće: »Krmak im majku, ovi psi će rat izgubiti, sinovčel«

Navodeći ove Intime, ne želim ništa drugo, nego samo da donesem nešto od atmosfere tog doba, pa, možda, i svjedočanstvo o onom što sam već u radu rekao, o odnosima djece i očeva, očeva i djece. Stoga neka mi čitalac oprost i na ovoj Intimi.

čući da je revolucija, da je oslobodilačka borba stvar svake klase i naroda, komunisti su, što je i razumljivo, ukazivali i na moguće saveznike, kako one unutrašnje, tako i one spoljne. Stoga su gotovo po pravilu svi komunisti shvatili napad na SSSR kao događaj, koji će bitno uticati na promjene u odnosu snaga u ratu. Zbog toga je bilo i logično i samo sobom razumljivo da je ulaz ik Sovjetskog Saveza u rat *u vremenu kad su se vršile pripreme za početak oružane borbe — za ustanak, snažno uticao na borbeno raspoloženje i još više podigao to raspoloženje*. Sve skupa je to uticalo na sazrijevanje uslova i kod širokih slojeva naroda za njihovo pokretanje o oružanu borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. Svakom komunisti, i ne samo njima, bilo je jasno da će glavnina njemačkih snaga biti angažovana u borbi protiv SSSR, te da to stvara povoljne uslove za razvijanje borbe u porobljenim zemljama Evrope, kao i Jugoslavije.

Poznato je da je Politbiro CK KPJ odmah, čim je doznao za napad na SSSR, uputio poziv radničkoj klasi i narodima Jugoslavije da svim sredstvima pomognu pravednu borbu Sovjetskog Saveza, te da je to i njihova borba. Poznato je da je 27. juna 1941. godine organizovan Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda, čiji je komandant postao Josip Broz Tito, dotadašnji predsjednik Vojnog komiteta. Četvrtog jula Politbiro CK KPJ donosi odluku da počne oružana borba protiv okupatora i da se u tom smislu izda proglas narodima Jugoslavije. Na toj sjednici donesena je odluka da Glavni štab izdaje bilten. Određeni su delegati CK i Glavnog štaba za sva nacionalna i pokrajinska rukovodstva, koji će te odluke prenijeti i osigurati njihovu realizaciju. Proglas CK KPJ sa pozivom narodima Jugoslavije na oružanu borbu objavljen je 12. jula 1941. godine. U tom proglasu pozivaju se narodi Jugoslavije da svoju zemlju pretvore u opsjednutu tvrđavu za fašističke osvajače a komunisti da bez oklijevanja organizuju partizanske odrede i da stanu na čelo narodnooslobodilačke borbe³⁸.

Razumljivo je da je u onim uslovima, s obzirom na komunikacije, razne probleme u rasparčanoj Jugoslaviji, problem veza bilo jedno od vrlo važnih i značajnih. Bez radi?veze i drugih efikasnijih oblika povezivanja. Međutim, ooo što je bilo daleko i značajnije i bitnije u razvoju — ja osnovnog koncepta, vizije, ideje o nastavljanju borbe. U novim sredstvima — oružanim sredstvima bori se. U lako povoljnoj situaciji, kao što je bilo stupanje u rat — realna mogućnost da se ona dugogodišnja borba KPJ za stvaranje širokog saveza radnika, počne realizovati u novim uslovima borbe. Upravo se Durba ra bratstvo, jedinstvo i ravnopravnost pokazala sad kao realna i moguća novim sredstvima borbe — oružanim putem, kroz revoluciju.

Kako su reagovali komunisti na budućem ratnom području Kozare, tačnije, u cijeloj Bosanskoj krajini, nemajući odmah direktno veze sa Pokrajinskim komitetom u Sarajevu, odnosno sa CK KPJ u Beogradu? Kako je reagovao Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu u toku tog dramatičnog i sudbonosnog dana 22. juna 1941. godine, neznajući za proglas — poziv CK KPJ od 22. juna 1941. godine? A kako Mjesni komitet Prijedor, Bos. Novi, Bos. Dubica, nemajući taj dan direktne ili posredne veze?

U svim krajiškim gradovima i mjestima komunisti, odnosno mjesni komiteti i Oblasni komitet KPJ, kao po jednom već unaprijed utvrđenom planu, nastojali su da izbjegnju hapšenja. Većina njih, upravo ogromna većina je iz-

38) Pregled Istorije Saveza komunista Jugoslavije, Institut za Izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1963, str. 329-330.

bjegla hapšenje, budući da su odmah u toku dana ustaške vlasti otpočele hapšenje komunista, članova KPJ, simpatizera i uopšte naprednih ljudi, a naročito omladinaca. Mjesni komiteti Prijedora, Bos. Novog, Bos. Dubice i, razumije se, Banje Luke odmah su u toku dopodneva izdali direktive i naredili članovima Partije, SKOJ-a, a naročito onim koje je policija poznavala (ili, kako se to onad govorilo, koji su bili kompromitovani) da se sklanjaju, tj. da idu u ilegalnost ili da odlaze na sela³⁹.

U Prijedoru su bili uhapšeni dr Mladen Stojanović i Dževad Glamočanin. U Bos. Novom i Bos. Dubici nije uhapšen ni jedan komunist⁴⁰. Daleko više je bilo uhapšenih komunista u Banjoj Luci. Međutim, članovi Mjesnog i Oblasnog komiteta, osim nekih, izbjegli su hapšenja, bilo da su se sklonili u samom gradu, bilo da su otišli u sela ili druga mjesta. U Banjoj Luci je uhapšeno 26 drugova i drugarica, članova Partije i SKOJ-a. Građani su izvršili pritisak na ustaške vlasti, pa je nakon nekoliko dana puštena većina njih⁴¹. Hapšenja su izbjegli komunisti i u drugim gradovima i mjestima Bos. krajine, osim Bihaća, gdje je bilo uhapšeno više komunista i neki od njih se neće uspjeti izvući iz zatvora. Biće zvjerski mučeni i poubijani kao, na primjer Strahinja Radetić, student i član Partije sa Beogradskog univerziteta⁴².

Neposredno iza toga u Prijedoru, Bos. Novom i Bos. Dubici, po izlasku gotovo svih dosadašnjih članova mjesnih komiteta sela, u komitete su ušli novi i policiji nepoznati drugovi. Također su u članstvo Partije i SKOJ-a primljeni novi ljudi i, što je karakteristično, bile su to u većini žene — omladinke (radnice, službenice, učenice gimnazije, srednjih škola i studenti)⁴³.

Tako će sad na terenu buduće Kozare: od Dobrljina i Bos. Kostajnice pa preko Slabinje, Strigove, G. Dragotinje, Marina i Knežice, preko Podgradaca, tamo sve do Laktaša, Razboja i Bos. Gradiške i od Bos. Dubice preko Mirkovca, Knežice, Jelovca, Crne Doline, Palančišta, Brežićana, Orlovaca, Rakelića i Omarske, naći znatan broj članova Partije, kandidata, članova SKOJ-a i simpatizera, omladinaca — radnika, đaka i studenata⁴⁴. Svi su se oni odmah povezali po toj čisto političkoj i idejnoj liniji kao komunisti, istomišljenici nego su se te veze sad raširile i učvrstile na osnovu ranijih ličnih poznanstava, na osnovu ranijih poznanstava očeva i prijatelja. Na cijelom tom području razvio se i razgranao veoma organizovan i veoma raznovrstan rad. Bilo je to svojevrsno prožimanje i spajanje ljudi iz grada i sela — radnika, seljaka i intelektualaca.

Odmah po izlasku u sela, uspostavljena je čvrsta veza sa mjesnim komitetima, a preko njih i sa Oblasnim komitetom u Banjoj Luci. Na taj način, taj aktiv komunista na Kozari bio je relativno brzo i na vrijeme obaviještavan i

39) Mjesni komitet Prijedor bio je u ovom sastavu: Slobodan Marjanović, diplomirani pravnik, sekretar, te članovi: Esad Midžić, student, Ilija Stojanović, radnik i Duško Brković, namještenik.

Mjesni komitet Bos. Novi: Hajro Kapetanović, student, sekretar, te članovi: Mičo Surlan, namještenik, Zajim Dizdarević, radnik, Mile Cimeša, radnik i Melita Čuvaj, namještenik.

Mjesni komitet Bos. Dubica: Boško Šiljegović, student, sekretar te članovi: Nikola Luketić, učitelj i Adem Čelan, radnik.

Mišo Gašić: HRONOLOGIJA NOB-a NA KOZARI, str. 3-4.

40) Samo su u Svodnoj žandarmi iznenadili Zagu Umičević kod koje su se u kući nalazili Mičo Surlan i Sveto Marjanović. Kada su žandarmi naišli, ova dvojica su se sklonili, smatrajući da Zagu kao ženu neće dirati. Zaga je odvedena i premlaćena u kasarni. Svijet je bio zaprepašten da se tuče žena. Zaga je odvedena u ambulantu na pregled i previjanje, odakle je odmah sa Mičom i Svetom pobjegla preko Sane i sklonila se u Budimlić Japrl.

41) KRAJIŠKE BRIGADE, str. 52-53.

42) U Prijedoru je već 22. juna oko 10,00 sati ujutro kući Slobodana Marjanovića došao sav uzbuđen Pero Radetić, trgovac, iz najbogatije porodice Radetića, da saopšti kako mu je Krupić u povjerenju rekao da ustaše prave spisak i da će u toku dana pohapsiti sve crvene. »Djeco, sklanjajte se kako znate i umijete. Bježite u Kozaru ili Grmeč. Ovo smeće gubi rat. Valja izdržati«. Peru su docnije sa sinom Milovanom zvjerski ubili. Mjesni komitet je držao sastanak u jednoj kući gotovo na samoj obali Sane. Mi smo oko čuvali stražu pod Izgovorom da se kupamo. Kad je počelo hapšenje, rijeka Sana nam je bila odstupnica. Niko nije bio uhapšen.

43) KOZARA U NOB-u, knj. 1, str. 123-279.

44) Po jednoj procjeni Muzeja revolucije u Prijedoru iz Bos. Dubice, Bos. Kostajnice, Dobrljina, Blagaja i Svodne, Kozarca, Ljublje i Prijedora u sela je otišlo oko 55 članova Partije, SKOJ-a i omladinaca simpatizera. Najbrojnija je grupa bila iz Prijedora.

upoznavan sa svim važnijim zbivanjima, kako u zemlji, tako i u svijetu. Za taj mjesec i nešto više dana učinjeno je toliko mnogo posla na organizaciji i povezivanju komunista, KPJ sa narodom, za koji bi u nekom drugom »normalnom« vremenu trebalo mnogo mjeseci pa i godina. To vrijeme od mjesec i nešto više dana rada sabilo je u sebi, zbilu i zgusnulo godine rada u normalnim uslovima rada. S pravom se može reći da su to bili dani kad istorijska zbivanja idu džinovskim koracima.

Na tom terenu je vrilo kao u kakvom parnom kotlu. Vrvilo je kao u nekoj džinovskoj košnici. Prvo i osnovno je bilo da svaki komunista na svom terenu uspostavi čvrste veze u selu. I sad su mnogi od njih sreli momke seljake, a među njima i starije, odraslije, ali i mladiće, rudare i pilanske radnike sa kojima su se sretali u raznim akcijama, štrajkovima, kulturnim i sportskim aktivnostima te simpatizere KPJ, čak i namještenike, koji su se rodili i odrasli u tim selima i uspostavili su sad nove međusobne čvrste veze.

Po izlasku u sela prijedorski komunisti, budući da je to bila najbrojnija grupa komunista (računajući je u odnosu na grupu iz Bos. Novog i Bos. Dubice. Komunisti iz Banje Luke u svojoj ogromnoj većini izašli su na teren sreza Banja Luka, Kotor Varoš i Prnjavor), bili su se skoncentrisali u Brežićanima i Palančistu. Ovi u Brežićanima su imali svoj logor. Međutim, po izlasku sekretara Mjesnog komiteta Prijedor, Slobodana Marjanovića, odlučeno je da se rasporede po selima. Na taj način je, iako je bilo tendencija da budu u grupi i zajedno, svaki komunist otišao u određeno mjesto — selo. To se docnije pokazalo kao jedna od dalekosežnih i značajnih mjera. Svaki pojedinac je sad, iako je »ostavljen« sam sebi, morao, htio to ili ne, da se snalazi. I stvarno, gotovo svi oni, u ogromnoj većini, ispoljili su neviđenu inicijativu i samoinicijativu. »Prepušteni« ina taj način sami sebi, oni su, a da toga u to vrijeme nisu ni svjesni bili, razvili jedan raznovrstan i plodotvoran rad.

Slično nešto, ali daleko u povoljnijim uslovima, djelovali su komunisti na terenu Bos. Novog. Tamo je bilo drugova koji su još ranije imali svoje veze i uticaj, na primjer, u selima oko Dobrljina i Lješljana. U tom smislu na terenu sreza Bos. Dubica stanje je bilo još povoljnije, budući da su članovi Partije i SKOJ-a živjeli u tim selima kao učitelji ili đaci i studenti. Mnogima od njih u tim selima su bile njihove rodne kuće. Mnogi su bili iz viđenijih porodica. Svi oni su imali raznovrsne veze na selu još i do 1941. godine. Stoga su, kad se ima to na umu, mogli da razviju sad u novim uslovima daleko organizovaniji i uspješniji rad. Bosko Sfljegović, Miloš Šiljegović, Nikola Luketić i Mirko Pekić sa u selima dubičkoe terena imali mnogovrsne i značajne veze. To je bio slučaj i sa Dušanom Misiračom, Reljom Lukićem, Miloradom Mijatovićem, Mišom Surlan Dm i Lazom Lazić na bosanskonovskom srezu, kao i braćom Zec iz Strigove, a također i Milošem i Stojanom Bajalicom i u prijedorskom Žarkom Žgonjanin, Milom Mutić, Jovom Đukić. Sedamnaestog jula bjegstvom dr Mladena Stojanovića iz Prijedora, što se odmah pročulo po cijelom terenu, aktiv komunista na Kozari dobio je ne samo svog budućeg komandanta nego su sad sredovječniji i stariji seljaci počeli drukčije da gledaju i na rad onih golobradih momaka što su pobjegli iz grada. I stvarno, još do prvih pucnjeva na Kozari, aktiv komunista je na taj način u selu, među seljacima, počeo da ulijeva povjerenje i stiče ugled i moralni kapital. I ne samo to. Jedna od značajnih stvari bila je i ta što su se komunisti u tim danima vezivali i sa najuglednijim seljacima, domaćinima. Ne jednom, još do ustanka, moglo se čuti na konferencijama i u razgovoru i ovakva razmišljanja: »Pa, kad mogu ova gospodstva djeca, koja su mogla dobiti propusnice i pobjeći u Srbiju, da se lo-mataju ovuda po selima, možemo i mi, koji smo ovdje odrasli. Sto, reći, na priliku, Mladenu. On se mogao nagoditi i sa Švabom i sa ustašama. Mogao je da bira kud god hoće da ide. A, vidiš, bolan, on došao ovamo nama da se zajedno bori.«

Eto, sve su to bili, na prvi pogled, i nevažni i nebitni poeni, koji su u svojoj ukupnosti sa linijom KPJ o nužnosti borbe protiv okupatora jačali ugled aktiva komunista još do prvih ustaničkih pucnjeva. Tome treba dodati i jednu veoma važnu i značajnu komponentu. Aktiv komunista na Kozari bio je sastavljen od komunista Srba, Muslimana i Hrvata. I što je još značajnije i u tim pripremnim danima, a ne samo docnije, u ustanku nije bilo slučajeva da su drugovi Muslimani ili Hrvati uzimali srpska imena⁴⁵⁾. Također, svi komunisti nisu nosili neka konspirativna imena, nego su svi bili poznati po svom pravom imenu i prezimenu i nadimku, ako ga je imao. Treba istaći da su veći nu roditelja komunista, Srba i Hrvata i Muslimana poznavali mnogi seljaci.

Prema tome, još do početka oružane borbe na Kozari obavljen je jedan veoma, veoma važan i značajan rad, kad je riječ o pripremanjima za ustanak. Između ostalih mnogih značajnijih pripremanih radnji možda se mogu ovom prilikom naznačiti ove:

- Udareni su osnovi političko-moralnog i organizacionog jedinstva među komunistima. Primljen je veći broj članova Partije i SKOJ-a. Stvorene su nove partijske ćelije, a stare su se po broju članova povećale.

- Iako je ustaški teror bivao svakim danom sve brutalniji i otvoreniji prema Srbima⁴⁶⁾, aktiv komunista je upornim objašnjavanjem suzbijao šovinizam i osudu za ta djela hrvatskog i muslimanskog naroda, ukazujući da je to politika okupatora i izroda hrvatskog i muslimanskog naroda. Upravo je objašnjavao nužnost borbe za bratstvo, jedinstvo i ravnopravnost naših naroda.

- Značajno mjesto u radu aktiva komunista bilo je posvećeno objašnjavanju karaktera rata. »U njemu nećemo biti sami«, bio je jedan od osnovnih lajtmotiva. Istina, većina je komunista, pa i seljaka, očekivala brzu pobjedu i nastupanje Crvene armije. Međutim, treba reći, a gledano iz one perspektive da je ta, više naivna vjera nego procjena u datom momentu, imala daleko više pozitivnije nego negativnije dejstvo. Svojevrsno »otrježenjenje«, tj. realnije gledanje i procjenjivanje doći će docnije. Ali, tada će se već razviti NO pokret i stvoriti NO odredi širom Jugoslavije.

- Izvršena je evidencija oružja i ratne spremne. I valja istinu reći, da su mnogi, koji su na tom radili, bili iznenađeni malim brojem sakrivenog oružja. Prisjetili su se kako je bio slabo izvršen taj zadatak u prvim danima okupacije. Ali, to nije ni zbunjivalo, ni obeshrabljivalo komuniste.

- Uspostavljeni su narodni odbori, zvali su se komiteti u mnogim selima. Njihov je zadatak bio, da agituju i onemoguće odlazak ljudi u gradove i da budno motre na kretanje žandarma po selima. U vezi s tim, jedan od problema je bio kako se postaviti prema povjerenicima kod vršalica, koje su vlasti bile odredile da uzimaju viškove žita. To pitanje se različito rješavalo. Nastojalo se da ti ljudi vrše sabotažu. I u tome se uspjelo⁴⁷⁾.

- U prvoj polovini jula uspostavljene su straže u većini sela. Odlučeno je da se u sela ne puštaju ustaše, domobrani, žandarmi i Nijemci. Stav je bio: Nijemce i ustaše likvidirati, a žandarme i domobrane razoružati.

- Poslije ustaškog proglašenja i naredbe da Srbi, tj. pravoslavci, moraju preći na katolicizam ili islam, aktiv komunista se suprotstavio i vršio agitaciju,

" •• ~ - • -mmlfj

45) Ivica Marušić uzeo je ime Ratko. Samo u prvim danima je krio svoje ime i prezime zbog toga što mu je brat bio inženjer u Ljubiji. Preko njega je trebalo organizovati diverziju u rudniku.

46) 3. jula počinje transport srpskih porodica iz gradova u logor Caprag. Pohapšeni su svi pravoslavni sveštenici sa svojim porodicama, mnogi učitelji i drugi intelektualci i zatvoreni u logor. M. Gašić: HRONOLOGIJA NOB-a NA KOZARI, str. 5.

47) U ustanku nije ubijen ni jedan povjerenik kod vršilaca. To su bili mladići Muslimani ili Hrvati iz gradova. Neki su ostali u partizanima, a neki su pušteni kućama. KOZARA U NOB-u, knj. 1, str. 278.

raskrinkavajući tu mjeru. U vezi s tim treba istaći i sljedeće: na terenu srezova Kozare dopremljen je transport Slovenaca. Stav komunista je bio da im treba pružati pomoć u svakom pogledu⁴⁸⁾.

To bi bile, ističem, neke od bitnih komponenti onog što se tad zvalo politička linija, koju je aktiv komunista danonoćno objašnjavao i što je jednovremeno učvršćivalo, kako političko, tako i organizaciono jedinstvo budućih ustanika tih važnih i značajnih mjesec i nešto više dana na budućem ratnom terenu Kozare.

IV

U ovoj glavi razmatraćemo i analizirati početak oružane borbe — ustanak na Kozari i, što se samo po sebi razumije, pojedine aspekte ustanka uopšte — početka oružane borbe u Bosanskoj krajini i u Bosni i Hercegovini. I, kao što će analiza pokazati, vidjeće se da je ustanak na Kozari, kao, uostalom, u svojoj cjelini i čitavoj Jugoslaviji, nastavak i produžetak strateško-taktičkog plana KPJ. On je rezultat onog sveukupnog relativno bogatog, ali značajnog, političko-organizacionog i organizaciono-političkog rada aktiva komunista na Kozari, o čemu je dosad bilo riječi, a naročito u prethodnoj glavi ovog rada.

Iz hronologije NOB u Bosni i Hercegovini zna se da su u neposrednim pripremama veze, na primjer, na relaciji Oblasni komitet (i njegov Vojni komitet) za Bosansku krajinu i Pokrajinski komitet (i njegov Vojni komitet) bile čvrste, stalne i efikasne. To se isto tako odnosi i na veze na relaciji Oblasni komitet, mjesni komiteti i sreski štabovi u Bosanskoj krajini. Međutim, sa prvim ustaničkim borbama veze bivaju sve slabije, neredovnije, tako da će se mnoge s teškom mukom uspostavljati i uspostaviti. To će se odraziti i na različiti početnih formi organizacije partizanskih odreda — vojnih jedinica. Negdje se formiraju sreski štabovi, negdje čete u sastavu brigade, pa potom Štab za Bos. krajinu, negdje prosto odredi ili štabovi koji rukovode odredima, grupama ili, u prvim danima frontovima, itd.⁴⁹⁾ I tek po »smirivanju« prвих talasa ustanka, CK KPJ od 4. juna. Tu je odlučeno da drug Đuro Pucar Stari iz Banje Luke rukovodi svim poslovima na pripremama i organizaciji početka oružanih borbi u Bos. krajini. Po istom poslu u Banju Luku je došao Mahmut Bušatlija i na Šehitlucima prenio direktive Politbiroa CK KPJ. Članovi Vojnog komiteta prenijeli su te direktive po cijeloj Bosanskoj krajini⁵⁰⁾.

25. jula 1941. godine u Prijedor je stigao Đuro Pucar Stari da bi u toku popodneva izašao u selo Orlovce. Tu je u toku noći 25/26. jula održan sastanak sreskih povjerenika za Prijedor, Bos. Novi i Bos. Krupu. Sastanku su, kao što je poznato, prisustvovali Mladen Stojanović, Osman Karabegović, Josip Mažar šoša, Veljko Stojnić, Ale Terzić, Mićo Šurlan, Drago Lukić i Ivica-Ratko Marušić. Đuro Pucar Stari tražio je da se hitno i čim prije otpočne sa oružanim akcijama i diverzijama. Na tom sastanku imenovani su sreski štabovi za

48) Prema podacima ustaškog specijalnog ureda. Ravnateljstva za ponovu, u srezovima Bos. krajine bilo je smješteno u svakom po 200 iseljenih Slovenaca i to: Bos. Gradiška, Bos. Novi, Prijedor, Sanski Most, Banja Luka, Bihać, Cazin, Drvar, Mrkonjić-Grad, Bos. Petrovac, Kotor Varoš, Bos. Krupa.

v. Fikreta Jelić-Butlić: USTASE i NDH, str. 169.

Kad se u selima saznalo za Slovence, koji su otjerani iz svoje zemlje, onda su odjednom i oni rezervisaniji seljaci počeli da govore o tome. Nikad neću zaboraviti te reakcije i razmišljanja pojedinih domaćina. »Imaju pravo ovi komunisti. To njihovo bratstvo i jedinstvo, taj njihov savez radnika i seljaka jedini nam je spas. Među ovim nesretnim Kranjcima nisu samo gradski ljudi. Ima ih, braćo, i težaka i radnika. Ljudi, braćo, i nama pripremaju sličnu sudbinu. Valja se dizati na oružje sa ovim komunistima. Sa nama biće Rusi i Englezi.«

— Iako ove i slične reakcije dajem u navodnike, tvrdim, a to mogu posvjedočiti i mnogi moji drugovi koji preživješe NOR. Jedan od njih je i Lazo Krneta, kod čije se kuće, tj. na tzv. »Krnetaštrani« vodio ovaj razgovor između nas i njegovog rođaka, najbogatijeg čovjeka u tom kraju. Toga se mora sjećati i Ljuban Krneta, sin tog čovjeka, pokojnog starog Jovana Krnete. Jovan je bio otresit, bistar i uman čovjek. Otpremio je svog sina Peru sa karabinom. Meni su, također, Krnete dali karabin, kada smo nas četvorica 28. krenuli na Maslin balr. Pero je poginuo 1942. u ofanzivi, a Jovan je umro u proljeće 1943. godine.

49) ZBORNIK DOKUMENATA I PODATAKA ONOR JUGOSLAVENSKIH NARODA, tom IV, knj. 1. i 2.

50) Svetozar Vukmanović Tempo: REVOLUCIJA KOJA TEČE — MEMOARI, knj. 1, str. 242.

Prijedor, Bos. Novi i Bos. Dubicu. Za Prijedorski štab određeni su Mladen Stojanović i Osman Karabegović, za Bos. Novi Josip Mažar šoša i Mičo Šurlan. Prijedorski štab je dobio zadatak da uspostavi vezu sa štabom u Bos. Dubici, a poslije sastanka na Romaniji sa rukovodiocima iz Bos. krajine, koji je organizovao Pokrajinski komitet za BiH, prenoseći direktive sa Savjetovanja u Stolicama (savjetovanje je bilo 26. septembra 1941.)⁵⁰, uspostaviće se u Bos. krajini jedinstvena organizacija Partizanskih narodnooslobodilačkih odreda. Ali, što je značajno, sa tim savjetovanjem se prekidaju neposredne veze (posredne se teškom mukom održavaju) sa Bosanskom krajinom, tj. Štabom za Bos. krajinu i Oblasnim komitetom KPJ, sa Štabom za Bosnu i Hercegovinu i Pokrajinskim komitetom. *One će se tek, kao redovne i stalne, uspostaviti u prvoj polovini 1942. godine*⁵¹.

Iz dokumentacije, tj. Hronike NOB Jugoslavije, dio koji se odnosi na Bosnu i Hercegovinu, vidi se da je delegat CK KPJ pri PK za BiH bio Svetozar Vukmanović Tempo, krajem prve polovine juna prenio odluke i direktive Politbiroa to jest, sa Boškom i Milošem Siljegovićem, koji će te direktive primiti i drugim putem, preko Ahmeta Šehovića Šeše, pa će se 29. jula formirati štab⁵²).

Između ostalog, bilo je zaključeno da se organizuje diverzija u rudniku Ljubiji, da se uništi separacija rude u Prijedoru i sruši most na Sani, tzv. Žegerski most. Također je zaključeno da se izvrši diverzija u rudniku Lješljani i Blagaju. Isto tako trebalo je jednovremeno sa ovim diverzijama da se ruši pruga Volinja — Dobrljin, Bos. Novi — Prijedor — Kozarac — Banja Luka, te mostovi i telefonske veze na pruzi i putevima⁵⁴. Ale Terzić je upućen u Bos. Krupu ka zadatkom da se poveže sa Bihaćem. Veljko Stojnić je trebalo da ode u Drvar. Međutim, on će ostati na Kozari sa zadatkom da organizuje rušenje mosta na Žegeru.

Jedan od osnovnih zadataka sa tog savjetovanja bio je da se na terenu stvore partizanski odredi, odnosno naoružane čete ili diverzantske grupe, koje su trebalo da izvrše te prve diverzije. Stoga je u tu svrhu 26. juna Mladen Stojanović uputio poziv da se hitno pošalju naoružani ljudi u Palančište, tj. na Maslin bair. Josip Mažar šoša i Mičo Šurlan su otišli na teren bosanskonovskog sreza sa zadatkom da oforme odred. Do sastanka na Maslin bairu došlo je noću 28/29. jula. Tu su ostali naoružani borci koji su došli iz pojedinih sela (Brezičana, Dragotinje i drugih). Većina komunista poslije tog sastanka krenula je nazad na »svoje« sektore. Trebalo je da diverzije počnu jednovremeno⁵⁵.

51) Tako, na primjer, između ostalog, štab II K NOP decembra 1941. god. u svom Izvještaju o vojno-političkoj situaciji, između ostalog. Izvještava da je sa Konferencije upućen pozdrav Glavnom štabu NOP odreda za Jugoslaviju u Beogradu. Redakcija Zbornika u fusnoti objašnjava: »Odnosi se na Vrhovni štab NOPO Jugoslavije, koji se u to vrijeme nije nalazio u Beogradu, nego na oslobođenoj teritoriji u Sandžaku.« Vidi se da je kod nas u Krajini u upotrebi terminologija iz prvih dana ustanka. Vrhovni štab se naziva još u Krajini Glavni štab. Dalje, tek negdje krajem decembra 1941, odnosno početkom januara 1942. dolazi jedna grupa boraca iz Užica, odnosno Sandžaka, koja donosi »Borbu« kao i nekoliko pušaka izrađenih u Užicama.

ZBORNİK DOKUMENATA . . . , tom IV, knj. 3, str. 20–22.

U Izvještaju drugu Titu od 20. februara 1942. godine Svetozar Vukmanović Tempo piše: »Iz Krajine dolaze alarmantne vijesti. Uporno se ovdje pronose glasovi da su Bihać, Krupa, Cazin i Prijedor u našim rukama, kao i da se u Banjoj Luci vode ulične borbe (da je Gornji šehar u našim rukama) itd. Pruga za Banju Luku ne radi, već se putuje autobusom preko Okučana. Prema tome, sigurno je da se vode borbe oko Prijedora ili Novog. Kako se održava savjetovanje u Krajini, to tamo ide Kulturni i ja.«

U izvještaju od 14. februara 1942. godine Svetozar Vukmanović Tempo obavještava drugu Tita: »Veze sa Vama, Zagrebom, Krajinom i »Zvijezdom« su učvršćene . . . Vozovi za Banju Luku ne ldu, jer je kod Prijedora pruga razorena. Oko Banje Luke vode se borbe. Za Bihać i Krupu ne mogu ništa pouzdano saznati.« ZBORNİK . . . , str. 193 i 194.

U Izvještaju drugu Titu od 20. februara 1942. godine Svetozar Vukmanović Tempo piše »Košta i Lepa

U izvještaju drugu Titu od 20. februara 1942. godine Svetozar Vukmanović Tempo piše »Košta i Lepa otišli za Krajinu.« I, kao što se zna, Košta Nad i Lepa Perović su stigli u Bočac, odnosno Agino Selo kad je već bila završena Oblasna konferencija (Vojno-političko savjetovanje) KPJ za Bosansku krajinu u Skender Vakufu, februara 1942. godine.

52) KRAJIŠKE BRIGADE, str. 54.

53) KRAJIŠKE BRIGADE, str. 73.

54) Radi diverzije u Ljubiji došli su iz Zagreba Ivica-Ratko Marušić i Vladimir-Braco Nemet. Po dolasku u Prijedor oni su prebačeni u Orlovce i tu se uključili u pripremanje ovih diverzija.

— M. Gašić: HRONIKA NOB-a NA KOZARI;

— KRAJIŠKE BRIGADE, str. 54.

55) KOZARA U NOB-i, knjiga 1, str. 285 i ostale, jer mnogi autori zapisa i sjećanja govore o tome.

Međutim, kao i u svim značajnim istorijskim i uz to još *prelomnim* zbivanjima, akterima se desi da se umiješa i nepredviđeni »gospodin slučaj«. Pa, akteri »iznenađeni« u prvi momenat nisu u mogućnosti da ocijene »tog gospodina slučaja« — slučajnost kao rezultantu i izraz nužnosti, upravo onih svih mjera, priprema i napora koje su u konkretnom slučaju, a u cilju realizacije svog strateškog plana, bili preduzeli i preduzimali. I tako se to zbilo na Kozari, i ne samo na Kozari. Za rukovodstvo ustanka na Kozari, za gotovo cijeli aktiv komunista (osim rijetkih pojedinaca, o čemu će docnije biti riječi) karakteristično je da će upravo te *slučajnosti* shvatiti kao rezultat svih onih dotadašnjih priprema na organizovanju otpora i oružane borbe i stati na čelo ustanka na Kozari, iako im se »pokvario« predviđeni plan diverzija i gerile. Slično nešto desiće se i u Drvaru⁵⁶. Međutim, komunisti na Kozari neće aktere tih početnih i »slučajnih« impulsa optuživati i žigosati. Naprotiv.

A, kako je stvarno na Kozari počelo? Kako je došlo do stapanja oružanih partizanskih odreda sa narodom, u stvari, kako je došlo do ustanka? Autor je davno u jednom svom napisu pokušao to da objasni. Bio je od nekih i netačno, proizvoljno i krivo shvaćen, pa i tumačen. A naročito u onom nadmenom i sveznajućem stavu: »Pa to nije ni važno, ni bitno. Glavno je da je počelo«. Ta mišljenja i onda, a i danas su mi ličila na onu bizarnu mudrost izraženu u poznatoj poslovi: »Dijete je tu, valja ga ljuljati«. U stvari, ja sam se u svojim sjećanjima držao saznanja iz tih dramatičnih i burnih dana, sjećanja mojih drugova i, istini za volju, slijedio onu logiku činjenica koju je još Boško Šiljegović izložio u svom napisu: »Kako se pripremao ustanak u dubičkim selima«, objavljenom u Zborniku »Krajiške brigade«. Docnije je to na najvjerodostojniji način potvrđeno kad su objavljena sačuvana pisma Đure Pucara Starog iz avgusta, septembra i oktobra 1941. godine.

U pismu Svetozaru Vukmanoviću Tempu od 12. avgusta 1941. piše: »Na drugo mjesto dolazi pitanje Prijedora i okoline. Četa, koja se nalazi u okolini Prijedora, broji (skupa sa seljacima) nekoliko stotina ljudi...

Borbe oko Prijedora su dobile jači zamah kada su seljaci navalili, ujutro 31. jula, na opštinu Brežićani da oslobode svoje uhapšene drugove. Ovaj napad je izveden spontano, bez komande čete. Četa je imala plan da napadne Ljubiju, što je osujećeno napadom seljaka na opštinu. U vezi sa tim oslobođenjem 15 seljaka iz zatvora, nastao je pravi frontalni rat u kojem je učestvovalo 11 sela. Borba se vodila 3 dana. U sam Prijedor je dovučena njemačka vojska, hrvatska vojska i Pavelićeva garda. Aeroplan je ovdje bio u dejstvu. U Prijedoru i okolini ubijeno je 650 ljudi, žena i djece. To je djelo podivljalih ustaša.

56) Vidi izvještaj komandanta Drvarske brigade Oblasnom komitetu KPJ za Bos. krajinu o razvoju ustanka na području brigade od 2. septembra 1941. god.

Zbornik dokumenata, tom II, knj. 1, str. 168–169. Čini se da nema potrebe mnogo komentarisati taj izvještaj Ljube Bablča drugu Đuri Pucaru Starom. On upravo pokazuje i nedvojbeno potvrđuje gore navedenu ocjenu što se tiče gledanja i shvatanja tih nepredvidljivih »slučajnosti« od strane aktera. Navešću neke dijelove ovog karakterističnog, i po mnogo čemu, jedinstvenog izvještaja o ustanku u drvarskom kraju. Usput da kažem, rijetki su ovako dragocjeni izvještaji iz 1941. godine, o stanju u Bos. krajinu. Njega po svojoj vrijednosti, bogatstvu zapažanja, uočavanja, te ocjena i procjena nadmašuju samo izvještaji druga Đure Pucara Starog, o čemu će još biti riječi u ovom radu.

Drug Ljubo Babić piše: »Odmah po primljenim instrukcijama (primio ih je 18. jula) o stvaranju gerilskih odreda, pristupili smo tome radu. Ali, upravo kad smo pristupili stvaranju naših prvih gerilskih odreda, nastala je vrlo kritična situacija u ovom kraju. Ustaše su počele sa strašnim terorom i izdali pozive za preko 300 odraslih ljudi. Na pozivima je stajalo da svaki treba da ponese 2 para veša i hrane za tri dana ... Mi smo ljudima rekli: ne javljajte se ... Naši gerilski odredi postali su zbjegovci, narod je od nas tražio zaštitu ... 26. jula velikosrpski agenti (Pane Kecman i komp.) dočekali su auto na putu za Oštrelj u kome se vozio major hrvatske vojske sa ženom i djecom. Major sa pratnjom ubijen.« (Dakle, nisu ubijeni žena i djeca — primjedba J. M.). »Hrvatska vojska i ustaše već su bili napali na jedno selo (Crvljivica), gdje se u blizini nalazio naš jedan odred sa bucijom ... Jasno je bilo da se neprijatelj mora preduhitriti i napasti, da on ne bi popalio naša sela, popalio i poklao ... Mi smo sve bili uglavnom izvršili, plan pripremili i borba je počela u nedjelju rano 27. jula (podvukao — J. M.). Drvar je uz velike napore bio oslobođen prvog dana borbe ...«. Komentar nije potreban. Autor kao da se pravda što je do nepredviđenog incidenta došlo i to još od nekakvog Pane Kecmana i komp. i koji su još usput i velikosrpski agenti. Uostalom, kao da je i bitno i značajno ko je u takvoj napetoj i izuzetnoj situaciji prvi zapucao. Neko je morao. A veliko je i pitanje koliko su baš u tom momentu ti ljudi i bili velikosrpski agenti, bez obzira šta će i što će se s njima desiti docnije i kojim će putevima krenuti oni lično u NO ratu.

Poslije ovog pokolja ustašama je oduzeta vlast, u gradu gospodari vojska. Ne-ka sela još uvijek stoje u našim rukama. U selima su organizovane 3 zajedničke kuhinje. Organizovana je zajednička žetva i vršidba. Povjerenika kod vršidbe uopšte nema. Naša je četa 6 ovakvih povjerenika zarobila. Pod rukovodstvom ove čete stoji 7 sela u kojima ustaša nema a nema i druge koje vlasti, osim naših drugova. Koliko će se dugo moći održati u ovom položaju, ovisi o navali na njih. Svakako da jačoj sili neće moći odoljeti i moraće se povući dublje u Kozaru.

Dosada su na nekoliko mjesta rušili prugu između Prijedora i Bosanskog Novog, tako da je ta pruga sada čuvana od vojske (na svakih 20-30 metara stoji po jedan vojnik).

Kostajnica je bila također zauzeta od ustanika seljaka, ali je bila brzo povraćena od vojske. Isto je tako bio slučaj sa *Dubicom*. Po izvještaju jednog kurira iz tog kraja, taj ustanak je imao više četnički karakter. No u zadnje vrijeme je to popravljeno, jedno — održavajući usku vezu sa uticajnim ljudima koji se u tim selima nalaze i onda ubacivanje naših ljudi iz Prijedora i okoline u taj kraj oko Dubice i Kostajnice.

Naš odred oko Bosanskog Novog je srazmjerno brojčano slab, uglavnom se nalazi oko Lješljana. Učinili su to da je *Lješljanski rudnik onesposobljen* za proizvodnju uglja. Srušen je odžak, strojevi su prestali ra rade. U jednom je mjestu *napadnuta žand. postaja, zaplijenjeno oružje i odnesen novac*. Neko-liko žandarma je ubijeno⁵⁷.

I najpo vršnji ja analiza dijela ovog izvještaja pokazuje da je autor temeljno informisan, što se tiče zbivanja na Prijedorskom i Bosanskonovskom srezu. Njega su, nema sumnje, o tome obavijestili drugovi sa Prijedorskog i Bosanskonovskog sreza. Osim toga, vidi se da nema autentičnih obavještenja sa Bosanskodubičkog sreza. Obaviješten je *posrednim putem* »po izvještaju jednog kurira« o karakteru ustanka u kraju između Bos. Dubice i Bos. Kostajnice. Tako-đer se vidi da je o zbivanjima na tom terenu bio obaviješten i od Staba na srezu Prijedor⁵⁸.

A kako se sve to zbilo i zbivalo upravo tih julsko-avgustovskih dana 1941. godine na Kozari?

Na cijelom terenu počele su završne pripreme na realizaciji savjetovanja u Orlovcima od 25/26 jula. I to, kako u bosanskonovskom srezu: oko Lješljana, Dobrljina i Svodne, prijedorskom: Palančište, Orlovci, Garevci, Miljakovci, Omar ska, Jelovac, Crna Dolina, Brežićani, Dragotinja, Jutrogošta i Marini, tako i u bosanskodubičkom srezu: u Međuvođu, Strigovoj i na Balju (tj. Slabinji). Sve te pripreme, koliko god da se vodilo računa o konspiraciji i tajnosti, nisu se mogle sakriti. Zatim, pročulo se upravo tih dana za borbe u Srbiji i Crnoj Gori. A između tih vijesti, *najizvjesnija i donesena iz gradova bila je da su se na ustanak digli Drvarčani i Ličani, kao i narod ispod Grmeča planine*. Sve skupa je to naelektrisalo ionako već do usijanja napetu atmosferu u selima. Dovoljan je bio samo jedan, bukvalno jedan jedini pucanj, pa da se on slije u hiljadu — u ustanak.

29. jula u blizini kuće Dragoje Miljatovića Svarca, u selu Međuvođe, srez Bos. Dubica, držao se sastanak, na koji je došao Ahmet Šehović Šeho da pre-nese direktive Đure Pucara Starog da se odmah počne sa oružanom borbom. Na sastanku su bili: Boško Šiljegović, Miloš Šiljegović i Dragoje Miljatović Svare. Bilo je predviđeno da se žandarmaska kasarna u Knežici napadne 30. jula. Sastanak su osiguravali naoružani borci. Naišli su žandarmi i ubili vojnog povjerenika Đurđa Jajčanina. Drugi stražari otvorili su vatru na žandarmsku

57) ZBORNIK DOKUMENATA _____ tom IV, knj. 1, str. 25–26.

58) Upravo je Mladen Stojanović u prvoj polovini avgusta, budući da su na Masln balr stizali kuriri sa tog terena, noseći na kapama kokarde bivše jugoslovenske vojske, a i nemajući tačnih obavještenja, na taj kraj uputio trojicu komunista Prijedorčana i to: Midžić Esada, Iliju Stojanovića i autora ovog rada sa za-datkom da rade u tom kraju.

patrolu. Nastala je trka za njima. Tu noć je izvršen napad na Knežicu, a sutradan stvoren tzv. Dubički front. Ovi pucnji su odjeknuli po cijeloj Kozari⁵⁹. Noću 30. jula, uprkos naredbi Štaba i lično Mladena Stojanovića, naoružani borci buduće čete na čelu sa Boškom Simatovićem i Dušanom Vokićem napali su opštinu Palančište, da bi oslobodili taoce. Boško Simatović, sjećajući se tih događaja, kaže: »Na putu dok smo išli u akciju, blizu opštine, stiglo je pismo od doktora Mladena. Čitali smo ga Dušan Vokić i ja. Mladen je tražio da se vratimo. Vokić je rekao da se nećemo vraćati«⁶⁰. I tako su te noći oslobođeni taoći. Na cijelom terenu je došlo do oružanih akcija. Zauzeta je Bos. Kostajnica, Dobrljin, Svodna, Donja Dragotinja, Kadin Jelovac. Pruga i telefonske veze prekinute su na više mjesta. Najviše »sreće« i uspjeha u izvršavanju postavljenih zadataka imao je odred koji su formirali Josip Mažar šoša, Mićo Šurlan i Milorad Mijatović, koji je izvršio diverziju na rudnik Lješljane i onesposobio ga⁶¹.

Odjednom su se na cijelom terenu i to u toku 30. i 31. jula stvorili, formirali frontovi. Frontovi su bili uspostavljeni prema gradovima i ostalim naseljima. Front na Dinari-Dobrljin, Brezicima, srez Bos. Novi (Novski front), Vraniću, Brežićani, Crnoj Dolini-Mujizino groblje, Jelovcu-Stojanovića majdan, Palančište, Orlovci, Kozaruša, srez Prijedor (Prijedorski front), Kruškovac, Komlenac, Hadži-Bair — Dubički front, prema Bos. Kostajnici i Volinji — Baljski front. Karakteristično je da je u tih prvih nekoliko dana u pravom smislu riječi bio stvoren samo odred (novski srez), čiji je komandir bio Milorad Mijatović, politički komesar Mićo Šurlan, a Josip Mažar šoša se potpisivao: »Delegat Oblasnog vojnog komiteta«. Odred se nazivao »Staljin«⁶².

Sačuvana neprijateljska dokumentacija daje tačna i precizna obavještenja o tim prvim ustaničkim danima. U njima su zabilježene sve značajnije akcije partizana na Kozari iz jula i avgusta 1941. godine. Ona govore gotovo o akcijama na svim frontovima, kao i o akciji Odreda »Staljin«. Za neke akcije izričito kažu da su ih izveli ustanici, za neke »komunistički pobunjenici«, za neke »četnički pobunjenici«. Karakteristično je kako zapovjednik 3. hrvatske oružničke pukovnije pukovnik Novak ocjenjuje te prve ustaničke borbe u Bos. krajini. On piše zapovjedništvu 4. hrvatske oružničke pukovnije u Sarajevu, 18. avgusta 1941. godine sljedeće: »četnička akcija, koja je započela na području ove pukovnije 26. srpnja 1941., uprkos preduzetih mjera za njeno ugušenje, još i dalje traje. Zahvaljujući gerilskom načinu vođenja borbe, gorovitosti i pošumljenosti terena, gdje se pobunjenici zadržavaju, te teškom pristupu k istim usljed neprohodnosti terena i slabih puteva, nadalje, zahvaljujući dobrom poznavanju terena i podršci na koju nailaze kod grčko-istočnog življa, četničko-komunistička pobuna na terenu ove pukovnije nije mogla do sada biti likvidirana (podvukao - J. M.). Nadalje, naše snage još uvijek nisu toliko jake da bi se na svakom mjestu pojave pobunjenika mogle sa istima uhvatiti u koštac, već su prinuđene na povlačenje. Obzirom na gerilski način vođenja borbe pobunjenika, bilo bi oportuno također i sa naše strane voditi borbu sa istima, na isti način i istim sredstvima«⁶³. Međutim, kao što se zna, tu ideju o »vođenju borbe na isti način i sa istim sredstvima« ustaški kvislinzi neće, osim rijetkih izuzetaka u toku cijelog rata, moći ostvariti. A što je najvažnije, već od samog početka ustaška vlast nastoji da ustanak prikaže kao rezultat četničko-komunističke pobune. Na Kozari i gotovo u cijeloj Bosanskoj krajini, to nije, kako

59) KRAJIŠKE BRIGADE . . . , navedeno mjesto.

60) KOZARA U NOB-u, knj. 1. str. 712.

61) KOZARA U NOB-u, knj. 1. str. 506–519.

62) Ja sam u prvoj polovini avgusta dobio poziv na Balju od štaba toga Odreda, da mu se hitno javim, negdje oko brda zvanog Pošta. I stvarno, tamo sam i otišao. Moj zadatak je bio da se, po ugledu na taj Odred, formira Odred od boraca Baljskog fronta.

63) ZBORNIK DOKUMENATA . . . , tom IV, knj. 1. str. 592–593.

se vidi, bio slučaj, bez obzira na docnije stvaranje četničkih uporišta u pojedinim dijelovima Bos. krajine. Ali, to nije predmet našeg rada, tj. četnički pučevi i diferencijacija na toj liniji u toku 1942. godine.

Osim ovih prvih naleta, ovog ustaničkog vala krajem jula i početkom avgusta, očuvani neprijateljski dokumenti govore i o svim, kako sam istakao, značajnim akcijama partizana na Kozari⁶⁴). U njima se nalazi i plan za gušenje ustanka. O tome se govori u dokumentu 257. pomenutog Zbornika, tom IV, knjiga 1. No, o tome će još biti riječi u ovom dijelu rada.

Pred aktiv komunista na Kozari, tačnije, pred Štab doktora Mladena Stojanovića, koji je sticajem niza okolnosti izrastao kao vodeći Štab ustanka na Kozari, a prije svega, što se tu nalazio i član Oblasnog komiteta i uz to član Vojnog komiteta, Osman Karabegović, a najviše zahvaljujući ugledu Mladenovom i njegovom, slobodno se može reći, društvenom položaju, koji je imao do rata, kako u naprednom pokretu pod vodstvom komunista, tako i u društvenom životu u staroj Jugoslaviji i uopšte. Tako je, sticajem niza okolnosti, na njega pao jedan od najvažnijih zadataka u konsolidaciji ustanka i stvaranju zajedničkog odreda za teren Kozare. U ostvarenju tog zadatka trebalo je savladati i prve početne slabosti, neorganizovanost, nedisciplinu i nesnalažljivost mnogih pojedinaca i grupa. Mnogi akteri nerado, ili što smatraju da to nije ono bitno i određujuće u razvitku ustanka i NO borbe na Kozari, ne govore upravo o tim prvim teškoćama, ili ih prosto prešutkuju.

Tako, na primjer, jedno od važnih pitanja bilo je: ko je kriv što nisu izvršeni postavljeni zadaci čisto gerilskog, diverzantskog karaktera? Ili, drukčije rečeno, zašto smo dozvolili stvaranje fronta, frontova? I u toj dilemi Mladenov Štab, i on lično, nisu išli na to da okrivljuju borce - ustanike, seljake, za prepad na Opštinu u Palančistu. Na terenu Bosanske Dubice stvari su bile daleko očividnije, kada je riječ o početku, tj. ko i zašto se pucalo na žandarme, jer žandarmi su ubili naoružanog stražara — vojnog povjerenika, koji je osiguravao sastanak Štaba za Bos. Dubicu. Još očividnije su bile na sektoru oko Lješljana, gdje je operisao prvi partizanski odred. *Naпротив, front je prihvaćen kao realnost*. One pojedince, kao što je bio, napr., Lalić Mile, koji su smatrali da je trebalo ići čisto na partizanske akcije i na taj način unositi nemir i pometnju, Mladen je uputio na slobodnu teritoriju i dao im zadatak da organizuju NO odbore. Lalića je poslao u Strigovu, odnosno u Čitluk.

Bilo je i shvatanja, i u vezi s tim kritike, a naročito kada je u prvim danima ustanka iz gradova izašla grupa omladinaca i omladinki, da ih treba vratiti u gradove, jer se slabi uticaj Partije u gradu. Čak su neki kao Lalić zamerali da se nije smjelo dozvoliti da se niz komunista kompromituje, to jest, trebalo je da ostanu u ilegalnosti ne samo u gradovima nego i na terenu, to jest u selima. Njihov bi zadatak bio da politički djeluju, a da borbu nose i vode gerilski odredi i grupe. Bilo je mnogo drugova koji su željeli da stupe u odred i koji su došli sa oružjem. Štab im je oduzimao oružje, dajući ih onima koji su služili vojsku, a njih je vraćao na teren da politički djeluju i rade. Mnogi su to smatrali kao poniženje i upućivanje na manje važne zadatke. Ali, najveća dilema je upravo bila je li trebalo prihvatiti front i, u vezi s tim, ići na ustanak. Srećom, Mladen je, vodeći računa o tim prigovorima, išao na stvaranje jedinstva vojske i naroda. I nije dozvolio da se shvati kako komunisti napuštaju frontove, front, odnosno narod⁶⁵.

64) ZBORNIK DOKUMENATA . . . , tom IV, knj. 1. Vidi: Dok. br. 295, gdje se navodi akcija na Voiinju od 15. avgusta, zatim od 19. avgusta napad na cesti Prijedor-Kozaruša, u kojoj je poginuo moto-ciklist Ehlers Julius — njemački podoficir. 20. avgusta napad kod Svodne, gdje je prekinuta telefonska veza. 22. avgusta napadnuta dva domobranska voda kod sela Mrakodol. 23. avgusta uništen most i dio pruge kod Ravnica na pruzi Dobrljln—Novi. 22. i 23. avgusta napad na Volinjski most u saradnji sa partizanima Banije. Njemački oklopni voz intervenisao. Ranjena 3 domobrana i natporučnik.

65) Nešto slično u vezi sa ovim dilemama diverzije — ustanak, manji odredi — veće jedinice, se kako piše Svetozar Vukmanović Tempo, od prvog dana postavio too proWem. On Važe: »Pucau sam tekao da u situaciji, kada sve odraslo stanovništvo želi da stupi u partizanske odrede, treba stvarati krupne vojne jedinice sa čvrstom organizacijom i odgovarajućim štabovima. To je jedini način da se preovlada seljačka

No, ubrzo su se sve te dileme razriješile. Prebrođene su te prve krize. U razrješanju tih dilema doprinijeće ubrzo tome i sam neprijatelj svojom prvom ofanzivom u cilju čišćenja Kozare od »pobunjenih komunističkih bandi«. Ali, o tom će biti riječi docnije. Značajno mjesto u ovim prvim ustaničkim danima — danima »fronta« i »frontova«, značajno mjesto imala je Konferencija — Savjetovanje u Knežici⁶⁶.

Knežička Konferencija, tačnije, Savjetovanje, održano je 15. septembra 1941. godine⁶⁷. Ono ima svoje posebno mjesto i ulogu za dalji razvitak ustanaka, odnosno oružane NO borbe na Kozari.

Prije svega, sad, *po prvi put*, su se sreli na jednom sastanku gotovo predstavnici iz svih dijelova ustaničke Kozare. I tu se, po prvi put u toku dotadašnjih petnaestodnevnih borbi, dobila jasna slika o stanju na »frontovima« i u pozadini. Na Kozari je stvorena relativno velika slobodna teritorija⁶⁸).

Osim toga što je izvršena evidencija naoružanja i brojnog stanja boraca, na Konferenciji su dominirala dva osnovna pitanja i to stvaranje vojske i narodne vlasti.

Odlučeno je da se stvori jedinstveni, pored lokalnih, Odred za cijelo područje. U sastav Odreda svaki »front« i postojeći odredi trebalo je da pošalje 5-10 boraca. Na taj način Odred bi djelovao na cijeloj tadašnjoj slobodnoj teritoriji Kozare, s tim da širi svoj uticaj, prije svega, prema bosanskogradiškom srezu kao i terenu preko rijeke Sane i pruge Prijedor — Banja Luka.

Zatim, odlučno je da se ide na dalje razvijanje i organizovanje seoskih odbora kao novih organa vlasti.

Jedan od važnih zadataka bio je stvaranje partijskih ćelija kao i organizacija SKOJ-a.

Razumije se samo po sebi da je prvi komandant toga jedinstvenog partijskog NO odreda na Kozari postao doktor Mladen Stojanović a politički komesar Osman Karabegović.

Ubrzo je u selu Veliko Palančište bio postrojen ovaj Odred, koji je imao oko 40 naoružanih boraca. Sa tog mjesta, sa razvijenom crvenom zastavom, Odred je krenuo po slobodnoj teritoriji Kozare. Tako je u selu Marinima održan veliki narodni zbor. Iza toga je Odred došao na Balj, gdje je također održan zbor. Najviše je govorio komandant Odreda, kao i Osman Karabegović i Ranko Šipka. Sa Balja Odred je trebalo da krene prema Dubičkom frontu. Međutim, na putu ka Međuvođu Odred je ubrzanim maršem krenuo za Veliko Palančište, saznavši da neprijatelj iz Prijedora napada taj front. U stvari, počela je Rmnljerora ofenziva na slobodne teritorije Bosanske krajine, čiji je - ~ - " - - ~ . - : vrši i ićenje terena na liniji Bos. Novi — Prijedor — Kozarac.

V

U prethodnom razmatranju te složene i dramatične situacije u vezi sa »frontom« i »frontovima« na Kozari avgusta 1941. godine naglasio sam da će razrješanju dilema u vezi s tim »doprinijeti« i neprijatelj, to jest, ofanziva

101

stihija.« U vezi s tim ističe da je postupio sasvim drukčije nego Đilas, koji je naredio »demobilizaciju«, odnosno vraćanje boraca u sela, pod izgovorom da nije vrijeme za oružani ustanak i da treba zadržati male, brzo pokretljive jedinice. Ta odluka je donijela veoma negativne posljedice.

Svetozar Vukmanović Tempo, navedeno djelo, str. 215.

66) Knežica je, u to vrijeme bila jedino nešto urbanizovanije naselje na slobodnoj teritoriji Kozare. Tu je »komandant« Knežice Stanko Tica bio napravio nekakvu radionicu drvenih pušaka na koje su se nicali raskovane kose u vidu noževa ili noževi i vojnički bajoneti. Sa tim bi onda puškama na »frontu« iza nekakvog brda ili uzvišice manevrisali ustanici, stvarajući na taj način utisak o brojnosti vojnika, pušaka na »frontu«.

šta i što sve nije u stanju da smisli inicijativa i samoinicijativa ljudska! Kozara je tad imala veoma malo pušaka. Imala je tad jedan puškomitraljez. Čiji je vlasnik na konju trčao sa »fronta« na »front«.

67) Mišo Gašić: HRONOLOGIJA NOB NA KOZARI, str. 7.

68) Ta slobodna teritorija naslanjala se je, tj. blokirala je, tačnije, držala frontove prema gradovima Bos. Dubica, Bos. Kostajnica, Bos. Novi, Prijedor i Kozarac. Blokirajući i zatvarajući prostore između tih mjesta i gradova, van te teritorije, preko pruge Prijedor — Kozarac bila je relativno slobodna teritorija — u Rakelčićima i Omarskoj.

njemačko-ustaško-domobranskih jedinica pod vodstvom generala Rumlera na slobodne teritorije, tj. ustaničke snage u Bosanskoj krajini. Iz zapovijesti glavnog stožera Ministarstva hrvatskog domobranstva od 14. kolovoza 1941. godine, vidi se raspored i zadatak svih domobranskih i ustaških jedinica koje djeluju na prostoru između rijeka Sane i Une i koje se stavljaju pod zapovjedništvo generala Rumlera⁶⁹. Za područje Kozare, pored jedinica koje osiguravaju prugu Bihać-Kostajnica, grupa potpukovnika Nenbergera⁷⁰ dobija zadatak da, pored redovnog osiguranja pruge, očisti prostor: Dubica — Kostajnica — Prijedor — Novi, a naročito okolicu Rudnika Lješljana, te prostor južno od Dubice i okoline Volinje. To su, kao što smo vidjeli u prethodnoj glavi, upravo i bili najsnažniji centri ustanka na Kozari.

Dakle, kao što vidimo, gotovo jednovremeno se protivnici na ovom prostoru spremaju da konsoliduju svoje pozicije na terenu Kozare. 14. kolovoza 1941. godine »po nalogu vojskovođe glavar glavnog stožera domobranstva general-poručnik Marić«⁷¹ priprema čišćenje Bos. krajine i u tom sklopu Kozare. Aktiv komunisti Kozare 15. avgusta 1941. godine na Savjetovanju u Knežici sređuje i reorganizuje ustaničke snage. Komandant jedinstvenog NO partizanskog odreda na Kozari postaje doktor Mladen Stojanović, a politički komesar Osman Karabegović.

U sklopu te akcije čišćenja kozarskog terena neprijateljske snage, Nijemci, ustaše i domobranci 21. avgusta oko 7,00 sati »nastupaju na liniji Kozarac-Svodna prema planini Kozari. Naše topništvo porušilo je i zapalilo velik broj kuća u selima Palančište Veliko i Malo i jedan dio u Crnoj Dolini, kotar Prijedor. Akcija je vođena do 18,00 sati istog dana, kada se vojska povukla u Prijedor, ostavivši za sobom straže«⁷². Tako je otpočela akcija čišćenja Kozare od komunističkih pobunjenika. Tokom idućih dana na tom sektoru vodile su se uporne borbe. Slične borbe vođene su prema Bos. Kostajnici i Dobrljinu. Nešto mirnije je bilo na drugim frontovima. Posljednji pucnji iz tih ustaničkih dana bili su u onoj smjeloj i odvažnoj akciji Odreda, sastavljenom većinom od rudara Lješljana i radnika iz Dobrljina, kojim je komandovao Josip Mažar šoša kod sela Ravnica u bosanskonovskom srezu. Odred je, uz sadejstvo jedinica Banijskog odreda, napao stanicu Volinju u namjeri da uništi vijadukte, te na taj način temeljnije ošteti prugu Sunja-Banja Luka. Bilo je to noću 22/23. avgusta. Akcija je počela u 1,00 sat. Oklopni njemački voz onemogućio je izvođenje ove zamisli⁷³. Međutim, druga grupa je uspjela da u toku 23. avgusta u svojoj akciji onesposobi prugu i sruši željeznički most. U pregledu, tj. 10-dnevnom izvještaju o vanjskoj i unutrašnjoj »situaciji za 3-deseticu mjeseca kolovoza 1941. godine«⁷⁴ koji podnosi Ministarstvu hrvatskog domobranstva, pukovnik Bogdan Matejić piše: »23. kolovoza jedna grupa od 40 pobunjenika napala je željezničku prugu i most između Dobrljina i Bos. Novog, kod sela Ravnice, kotar Bos. Novi, kojom su prilikom pomoću eksploziva digli željeznički most u zrak, kao i jedan dio željezničke pruge pokvarili. Pobunjenici su od strane oružnika postaje Divuša uz pomoć naoružanih građana (čitaj: ustaša — primjedba J. M.) rastjerani. Pristupilo se popravci mosta i pruge i promet je uspostavljen.«⁷⁵

To su bile posljednje ozbiljnije akcije kozarskih ustanika-partizana. I na jednom će Kozara začutati. Izgledalo je da je cilj postignut. Od tada, tj. od kraja polovine avgusta, pa do kraja druge polovine septembra, ni jedan neprijateljski dokument ne govori o borbama na Kozari. Željeznički saobraćaj se normalno odvija, poštansko-telegrafski također. Skoro tačno mjesec dana Ko-

ra) ZBORNIK DOKUMENATA . . . , tom IV. knj. 1., zapovijest broj 257, str. 571–573.

70) Interesantno, sve sami njemački oficiri od Rumlera preko Metzgera do ovog Nenbergera. Ko će moći i sluti da će nepunu godinu iza toga opet Jedan njemački general i to Fon Štal, komandovati ofanzivom na Kozari.

71) ZBORNIK DOKUMENATA . . . , tom IV. knj. 1., str. 651.

72) ZBORNIK DOKUMENATA . . . , tom IV. knj. 1., str. 650.

73) ZBORNIK DOKUMENATA . . . , tom IV. knj. 1., str. 649–650.

zara je »ćutala«. Kao da je zamro i prestao svaki otpor na ovom ustaničkom – ratnom partizanskom području. I glavni teret će u tom periodu na svojim plećima nositi Drvar i ostali ustanički dijelovi Bosanske krajine. Izgledalo je da je na ovom dijelu Bos. krajine u ovoj Rumlerovoj ofanzivi cilj postignut.

A šta se upravo događalo na Kozari u tih mjesec dana?

Osnovno i ono najvažnije jeste da je aktiv komunista očuvao svoje jedinstvo, uprkos niza objektivnih, a i subjektivnih okolnosti, koje su mogle da olabave, oslabe, pa i nagrizu to jedinstvo. U vezi s tim, očuvano je i, kao što će se vidjeti, učvršćeno jedinstvo ustanika – vojske i naroda. Narod se uvjerio za tih mjesec dana frontalnih borbi da su štabovi, borci, naoružani i oni nenaoružani, sve preduzeli da se odupru neprijateljskim nasrtajima na slobodnu teritoriju. Svima je postalo jasno da se sa frontovima i frontalnim načinom ratovanja neće moći izdržati, te da takav način ratovanja zatvara svaku moguću perspektivu uspješne dalje borbe. Tom saznanju, kao što sam već istakao, »kumovao« je neprijatelj svojom najezdom na ustaničke frontove. Iskustvo sa Odredom »Staljin« i ono nešto iskustva sa jedinstvenim odredom pod doktora Mladena Stojanovića komandom, pružalo je i otvaralo perspektivu dalje uspješne borbe.

Sjećam se tih izuzetno teških, dramatičnih i mučnih situacija, kada smo se odljepljivali, odvajali od fronta tj. napuštali frontove. Knešpolje i svu ostalu slobodnu teritoriju je obavijao i stezao plameni обруč. Takvi prizori ostaju u nama kroz cijeli život. A naročito oni noćni plamsaji tog vatrenog обруča, u kojem su gorjele kuće i imanja mojih drugova, ubijani žene i djeca, starci i majke njihove, a mi se povlačili ko u Pastirevo, ko na Balj, ko na Vranovac, ko u Planinici i u Kozaru ...

U tom, na prvi pogled, bezizlazu i istovremeno strahu i saznanju da se, ako budemo primorani, moramo povući ne samo iz sela nego i iz Kozare u druge krajeve, u Grmeč i drvarski kraj⁷⁴, situacija je bila, što se tiče naših snaga ovakva.

Prvo. Na Vitlovskoj su se okupile snage jedinstvenog odreda i ustanici sa prijedorskog fronta. Odlučeno je da se te snage podijele u dva odreda. Jedan sa Štabom, koji će se povući duboko u Kozaru, a drugi, koji će se povući preko Planinice u Pastirevo⁷⁵. Odred koji je krenuo za Pastirevo, dobio je Štab u sastavu: komandir Žarko Zgonjanin⁷⁶, zamjenik Mlado Obradović, politički komesar Mile Lalić, a zamjenik političkog komesara Rajko Radetić. Autor je određen za sekretara partijske ćelije. Odredi su se prije toga razdvojili. Najednom je Mile Lalić istupio i izjavio da se ne slaže sa stvaranjem dva odreda, tražeći da se snage ne razdvajaju. Nastala je mučna i nemila situacija. Ivica-Ratko Marušić (koji je prije toga zatražio da bude rasooređen u našu grupu, što je Štab prihvatio) i još neki od nas nismo se složili sa prijedlogom Mile Lalića. Tad je Lalić izjavio da ne preuzima na sebe odgovornost, pa stoga se odriče, tj. neće da bude komesar našeg Odreda. Štab je brzo intervenisao i odredio za komesara Marušića⁷⁷. Pozivajući svoje sjećanje u pomoć, želim

101

74) Mnogi danas niječu da smo imali i takav plan. Misle da na taj način umanje i svoj lični, a i svih nas ugled. Međutim, zaboravljaju da je na Vitlovskoj, gdje se povukao Kozarski jedinstveni odred i ustanici sa prijedorskog sreza, štab odreda ne u panici, nego u jednoj realnoj procjeni predviđao i to kao mogućnost. Bilo je predviđeno da se u slučaju da se rie možemo održati, povlačimo u Grmeč. U vezi s tim Đuro Pucar Stari u pismu Svetozaru Vukmanoviću Temou, od septembra piše: »2. četa oko Prijedora vodi borbu sa vojskom, ustašama i nemačkom vojskom. Neorijatelj nastoji da taj kraj DotDuno očisti od partizana ... Četa koja tamo operiše oko Prijedora povlači se prema Grmeču preko Kozare. Neprijatelj pokušava opkoliti Kozaru sa tri strane: od Dubice. Novog i B. Luke odnosno Prijedora. U slučaju jačeg pritiska ta četa će se probijati u pravcu Grmeča, da bi se što uže povezala s četom oko Drvara i zajedničkim snagama braniti zauzeta mjesta i osvajati druqa«.

ZBORNİK DOKUMENATA ... tom IV. knj. 1, str. 403.

75) Docnije mi je Mladen Stojanović pričao da je, poznavajući taj kraj oko Marina – otac mu je u tom mjestu bio sveštenik – imao na umu Pastirevo i šumu tzv. Karan. Smatrao je da će se ta grupa moći održati u Pastirevu, tj. Karanu.

76) Pokazačese da je to bio jedan veoma dobar izbor. 1 upravo, Žarko Zgonjanin biće docnije jedan od veoma značajnih ljudi za pretvaranje tog Odreda u 3. tzv. Karansku četvu

77) Lalić Mile će sutradan sa odobreniem štaba našeg Odreda otići u selo, sa zadatkom da tamo politički radi. No, on će ubrzo otići – pobjeći u Beograd.

da donesem atmosferu tog popodneva 25. ili 26. avgusta na Vitlovskoj. Sličnih situacija bilo je i među drugim odredima i grupama, koje su napustile frontove. O tome govori nekoliko autora u knjizi »Kozara u NOB«, knjiga 1.

Odred sa Štabom otišao je prema Lisini. A naš na Karan.

Drugo. Sa Odredom lješljanskih rudara — Odred »Staljin« povukli su se ustanici sa bosanskonovskih frontova. I među njima je bilo dilema i dramatičnih situacija. Mnogi nisu htjeli da napuštaju svoj kraj. Josip Mažar šoša je izdvojio one koji žele ići u Kozaru.

Prisustvovao sam tom skupu, budući da sam upravo i tamo došao da uspostavim vezu sa njima i da ih izvijestim o našem prisustvu u Marinima, odnosno na Karanu. šoša je govorio da moraju biti spremni ne samo da idu na Kozaru nego svagdje gdje to prilike budu zahtijevale. Izdvojivši one koji žele da idu u Kozaru, Štab ovog Odreda je naredio onima koji ostaju da se ne razilaze, nego da se kriju i sklanjaju po Pastirevu. I stvarno, tu su ostale dvije grupe ustanika, koji će docnije ući u sastav Karanske čete. Prema tome, uprkos nesuglasica i sukoba oko toga treba li ići ili ne ići u Kozaru, šoša je veoma dalekovidno postupio, ne osuđujući i ne prekidajući veze sa onim koji ostaju kod svojih sela, u stvari, kuća. Odred sa šošom otišao je u Kozaru i ulogorovao se na Mednjaku. To će biti poslije Prva četa.

Treće. Ustanici sa Dubičkog fronta također su se podijelili u dvije grupe. Naime, ustanici sa sektora lijevo od ceste Knežica — Dubica okupili su se na Vranovcu. Ostali su sa Boškom Šiljegovićem i Milošom Šiljegovićem otišli u Kozaru i stvorili logor na Vitlovskoj. Njima će se pridružiti vrlo brzo Odred sa Vranovca. Tu će se od ovih boraca na Vitlovskoj formirati Druga četa.

Četvrto. Najtragičnije je bilo na Balju. Tamo su Milošu Bajalici odveli cijelu porodicu u Bos. Kostajnicu. Taj čestiti komandant Balja je nasjeo nekom oficiru - poznaniku još od rata. Ubili su ga na zvjerski način.

Tu, na tom tzv. Baljskom frontu stvoriće se dvije grupe, tačnije, dva odreda. Jedni su se povukli na Balj i oko Paleža, a drugi oko Mrakodola, gdje su većinu grupe sačinjavali braća Muharemi. Od ova dva odreda formiraće se tzv. Baljska, odnosno Četvrta četa.

Prema tome, a uprkos nizu nemilih i plahovitih sukoba i prigovora ustanika jednih drugim kako su im ostavili, prilikom povlačenja, otvorene bokove, leđa i slično, uprkos početnim nesnalaženjima i lutanjima i svemu onom što prati takve i slične situacije rasta i stvaranja, partizani na Kozari su i prilikom napuštanja frontova, kao i prilikom »stvaranja« frontova, očuvali moralno-političko, organizaciono i, usudujem se reći, idejno jedinstvo. To se najjasnije ispoljilo na Konferenciji ispod planine Lisine, 10. septembra. Na ovom Vojno-političkom savjetovanju kozarski partizani, prosto rečeno, našli su sami sebe. Razmotrivši stanje koje je nastalo poslije napuštanja frontova, na Konferenciji je donesena odluka o formiranju četa i usvojena orijentacija, taktika partizanskog načina ratovanja.

Za taj mjesec dana izgrađeni su logori četa i Štaba Odreda. Vršena je intenzivna vojno-politička obuka. Stvorene su partijske ćelije u četama. I što je najvažnije, uspostavljene su čvrste veze sa pozadinom. Također su uspostavljene veze sa mjesnim komitetima i gradovima, kao i sa Oblasnim komitetom u Banjoj Luci.

I kada su krajem septembra 1941. godine počele prve partizanske akcije, na Kozari će NOP sve više jačati, bujati i razvijati se takvom snagom i intenzitetom da će to naći i svoj izraz u ocjeni i mišljenju sekretara Oblasnog komiteta Đure Pucara Starog na Vojno-političkom savjetovanju u drugoj polovini decembra 1941. godine. U izvještaju sa tog Savjetovanja stoji: »Drug delegat iz višeg Štaba naglasio je da je u ovom Odredu našao stanje koje je

bolje nego u ma kojem drugom odredu u našoj Bosanskoj krajini, bilo to u pogledu ishrane, odijela, odjeće, obuće, vojne discipline ili finansijskog stanja»⁷⁸.

U novembru na Kozari, dakle, ni za nepun mjesec dana poslije prvih, sad gerilsko-partizanskih akcija II **K NOP**, **Određ** će imati **5 četa, i to:**

	ljudi	pušaka	p. mitralj.	t. mit.	met.	bom.
I četa (Prijedorska)	115	85	1		4500	20
II četa (Dubička)	120	80	1		5000	15
III četa (Nov. Iješljanska)	170	125	1	1	7000	40
IV četa (Kostajnička)	95	75	1		4500	25
V četa (Gradiško-omarska)	110	95	1		10000	10
VI četa (Moštanička)	60	50			2000	5
SVEGA:	665	510	5	1	33000	115

Socijalni sastav tih četa biće slijedeći: 60% seljaka, 30% radnika, 10% intelektualaca⁷⁹ Nacionalni sastav će odgovarati proporcionalnom sastavu stanovništva kozarskog područja.

To stanje odreda biće najbolja potvrda da su se u onim osnovnim i bitnim svojim zaključcima realizovale odluke, kako sastanka u Orlovcima od 25/26. jula, tako i odluke Savjetovanja u Knežici od 15. avgusta i onog u Lisini od 11. septembra 1941. godine. Iz svega do sada kazanog vidljivo je da je aktiv komunista na Kozari, prošavši sve one uspone i padove rasta, prebrodivši početne dileme i krize, realizovao neke od bitnih strateško-taktičkih zamisli linije KPJ, pa se tako u novembru 1941. godine na Kozari razvio u svom novom oružanom vidu savez radnika, seljaka i inteligencije, bratstvo i jedinstvo naših naroda.

I na kraju, umjesto zaključnih razmatranja, ističem da namjerno nisam na kraju ove rasprave izveo u jednoj sistemski mogućoj formi karakteristike i specifičnosti ustanka na Kozari, budući da smatram da su one date i pokazane u samom radu kao cjelini, a također i u pojedinim njegovim dijelovima. A osim toga, to bi samo moglo da dovede do nepotrebnih nesporazuma i neshvatanja. Jer, daleko je važnije i značajnije ako ova rasprava, samo po sebi — u svojoj cjelini, omogućiti razumijevanje tih karakteristika i specifičnosti.

NAPOMENA

Trudeći se da dam jednu moguću sintezu, ja sam je gradio, kako na sačuvanoj arhivskoj građi, tako i na brojnoj memoarskoj, učesnika NOB na Kozari. Ponekad sam pribjegavao i svojim sjećanjima. Jednostavno, nisam se mogao otrgnuti i izvući iz istih ili osloboditi ih se. Jer, iz svoje kože teško da se može izaći. A svoja sjenka ipak se ne može preskočiti! Imajući, dakle, na umu svu moguću i nemoguću varljivost, subjektivnost i motivisanost svačijeg, pa \ svog \ičnog sjećanja \ zapamćenja, ja sam, kako je *čita*\ac mogao vidjeti, nastojao da ih potkrijepim dokumentima.

78) ZBORNIK DOKUMENATA ... , tom IV, knj. 3, str. 22.

79) ZBORNIK DOKUMENATA ... tom IV, knj. 2, str. 139–142.